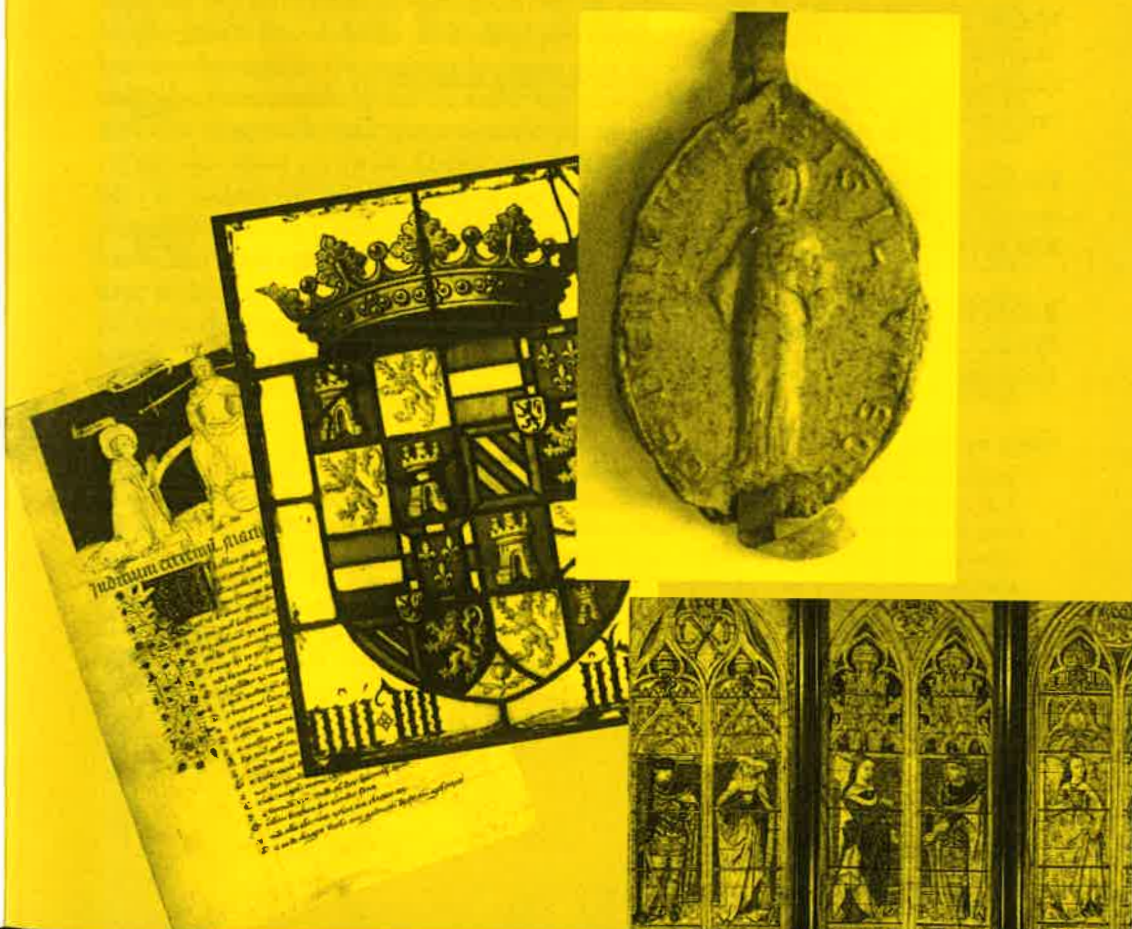


JAARBOEK VOOR MIDDELEEUWSE GESCHIEDENIS

8

2005



Inhoud

DIRK VAN DE PERRE De <i>Vita Sanctae Berlendis</i> en de <i>Miracula Sanctae Berlendis</i> Teksttraditie, datering, auteurschap en historische kritiek	7
RUDI KÜNZEL Op weg naar de mentaliteitsgeschiedenis Over het vroege werk van Le Goff	47
GEERT WARNAR Augustijnken in Pruisen De drijfveren van een Middelnederlandse dichter en literatuur binnen de Duitse Orde	101
MARIO DAMEN Vorstelijke vensters Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)	140
FREDERIK BUYLAERT Sociale mobiliteit bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Vlaanderen Een gevalstudie over de Vlaamse familie De Baenst	201
RICHARD W. UNGER Prices, Consumption Patterns and Consumer Welfare in the Low Countries at the end of the Middle Ages	252
Over de auteurs	283

Op weg naar de mentaliteitsgeschiedenis

*Over het vroege werk van Le Goff*¹

RUDI KÜNZEL

Inleiding

Spoletto 1975. Het congres is gewijd aan symbolen en opvattingen over symbolen in de Middeleeuwen. De sprekers zijn illuster, de lezingen lang, doorwrocht en vaak wat traditioneel. Veel *Geistesgeschichte* of daaraan geparenteerde kunstgeschiedenis, eerbiedige exegese van teksten en beelden. Het is warm in de zaal. De simultaanvertalingen dreunen voort. Als Le Goff aan zijn lezing begint, lijkt het of opeens de ramen zijn opengezet. Een enthousiaste, al enigszins gezette man, die trefzeker formuleert. Zijn onderwerp: de rituelen die zich afspelen tussen leenheer en leenman bij het uitgeven van een leen. Het dossier was bekend. Ganshof had dat netjes bij elkaar gezet.² Het is de benadering die anders is, niet meer juridisch en institutioneel, maar antropologisch. Het ritueel waarmee een leenheer en een leenman een leenverhouding aangaan bestaat uit een sequens van handelingen die in zijn geheel iets uitdrukt. Er is altijd een ruimtelijk aspect: de plek waar het gebeurt is belangrijk. De aspirant-leenman gaat naar zijn toekomstige leenheer toe om zijn onderschikking aan de ander tot uitdrukking te brengen. Le Goff komt met een ongebruikelijke transculturele parallel, niet uit Japan – dat was al vaker vertoond – maar uit zwart Afrika: ‘een bezoek brengen’ als uitdrukking van respect en onderschikking. Evenals de ‘bewegingen’ die de twee actoren ten opzichte van elkaar maken zijn de objecten die worden overgedragen geladen met betekenis; een kluit aarde of een tak verwijst naar de overgedragen grond, een zwaard naar de krijgsdienst waartoe de leenman zich verplicht. En de achtereenvolgende gebaren, de commendatie (waarbij de leenman zijn handen legt in die van de leenheer), de eed en de kus drukken relaties tussen de leenheer en de leenman uit, hiërarchie of wederkerigheid.³ In de daarop volgende discussie is zijn toon hoffelijk

1 Eerdere versies droeg ik voor op een bijeenkomst van het Amsterdamsch Historisch Gezelschap op 7 februari 2005 en in de cursus Cultuurhistorisch Onderzoek voor de aio's van het Hui-zinga Instituut op 28 maart 2005. Arnoud-Jan Bijsterveld en Anne-Ruth Wertheim dank ik voor het kritisch lezen en becommentariëren van mijn manuscript. Dank ook aan Peter Raedts voor informatie over Chenu, aan Ton Goeman voor advies inzake Dumézil en aan Farouk Achour, voor wat hij mij allemaal vertelde over politieke ontwikkelingen in naoorlogs Frankrijk.

Veel publicaties van Le Goff zijn in het Engels vertaald, sommige ook in het Nederlands. In de bibliografie is dat steeds achter de Franse titels vermeld.

2 Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*

3 Le Goff, 'Le rituel symbolique de la vassalité' (1976).

maar gedicteerd. Mij vallen zijn ogen op. Ze kijken snel steeds in een andere richting, als het ware speurend naar onverwachte verbanden.

Le Goff had toen al naam als vernieuwer. *La civilisation de l'Occident médiéval* – zijn eerste grote werk – was in 1964 verschenen en had veel aandacht getrokken, positief en negatief.⁴ Zo is het blijven gaan. Le Goff had en heeft geestverwanten, opponenten en mensen die afstand bewaren tot zijn ideeën. Zijn werken worden veel geciteerd, hij heeft navolging gekregen in onderzoek dat direct aanknoopt bij de door hem aan de orde gestelde thema's. Zeker in Frankrijk is deze intussen oud geworden historicus de laatste tijd een 'instituut' geworden, geëerd met prijzen, met heruitgaven van eerder werk en uitgaven van allerlei bijwerk dat was blijven liggen of verspreid in tijdschriften was verschenen. Dat is het eerste dat het zicht bemoeilijkt op zijn vroege werk en op de betekenis die daaraan toegekend werd toen het verscheen.

Verder bestaan er wel enige overzichtsartikelen en één enkel boekje over zijn werk, een aantal al dan niet uitvoerige reacties daarop in artikelen en boeken over de vernieuwende tendensen in de Franse geschiedschrijving en de mentaliteitsgeschiedenis uit de tweede helft van de twintigste eeuw.⁵ Ook zijn Le Goffs boeken bij verschijning veel gerecenseerd en gaf hij talrijke interviews, vooral aan kranten, soms ook aan vakbladen, en tweemaal in boekvorm,⁶ waarin uiteraard vooral zijn

4 Zie bijvoorbeeld de recensies van Blok (enthousiast) en Despy (deels waarderend, maar ook uiterst kritisch).

5 Beknopte overzichten van zijn werk bieden Oexle, 'Das Andere, die Unterschiede, das Ganze', Mostert, 'De historicus als menseneter', en Schulze-Irrlitz, *Moderne Konturen historischer Anthropologie* (uitvoeriger maar wat rommelig).

Revel en Schmitt (eds.), *L'ogre-historien*, verschenen ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag, bevat nuttige informatie over zijn activiteiten als onderzoeker, docent, redacteur en publieke intellectuele figuur, en de tot nu toe meest omvangrijke bibliografie van zijn werk (aldaar 337-353). In Rubin (ed.), *The work of Jacques Le Goff*, de neerslag van een in 1994 in Cambridge aan zijn werk gewijd congres, enige interessante reacties op onderdelen van zijn oeuvre, met name van Dunbabin en Murray (hierna te bespreken) en informatieve bijdragen over het doorwerken buiten Frankrijk van ideeën van de stroming rond het tijdschrift *Annales*, en meer in het bijzonder van Le Goffs ideeën; de grondige bijdrage over Vlaanderen en Nederland is van de hand van Walter Simons.

Verder wordt aan Le Goffs werk aandacht besteed in een aantal boeken en artikelen over de nieuwe Franse geschiedschrijving en historische antropologie: Gurevich, 'Medieval culture and mentality according to the new French historiography' (zeer lezenswaardig); Burke, *The French historical revolution*, 71-74; Cantor, *Inventing the Middle Ages* (inadequaat en onbillijk); Raphael, *Die Erben von Bloch und Febvre* (met de nadruk op zijn activiteiten als organisator en woordvoerder van de 'Annales'-historici); Martin, *Mentalités médiévales* (vooral over zijn methodologische vernieuwingen); Goetz, *Moderne Mediävistik*, vooral 84-89; Kuchenbuch, 'Zwischen Lupe und Fernblick', 276-277 (zie, waar geen pagina's vermeld zijn, de registers van personen).

In de receptie van Le Goffs werk kan men vier fasen onderscheiden. De eerste fase bestond uit een beperkte maar enthousiaste aanhang in zijn eigen Parijse kring. In de tweede fase raakten individuen en kleine groepen elders in zijn werk geïnteresseerd. In de derde fase integreerden deze mensen ideeën van Le Goff in hun onderzoek – in Vlaanderen en Nederland vanaf de jaren zeventig (Simons, 'The *Annales* and medieval studies in the Low Countries', 115-120). De vierde fase bestaat uit de hier geciteerde weerklank in geschreven vorm uit de jaren negentig en daarna.

6 Le Goff en Heurgon, *Une vie pour l'histoire*; Le Goff en De Montremy, *À la recherche du Moyen Âge*.

eigen visie op zijn werk naar voren komt. In een enkel geval is er over een boek van hem wel uitvoerig gediscussieerd, bijvoorbeeld over *La naissance du Purgatoire*.⁷ Ook is er gepolemiseerd over het mede door hem in de jaren zestig en zeventig gelanceerde begrip 'volkscultuur'.⁸ Maar het ontbreekt tot nu toe aan een meer systematische reflectie op Le Goffs oeuvre waarin de methodische vernieuwingen die dat oeuvre kenmerken tot hun recht komen. In dit artikel doe ik een poging in die richting.

Invalshoek

Deze beschouwing over het werk van Le Goff is geschreven vanuit een persoonlijk perspectief, gebaseerd op een langdurig nieuwsgierig en vaak met bewondering volgen van zijn productie.

Zijn eerste grote boek, *La civilisation de l'Occident médiéval*, gaf mij – en velen van mijn generatie – toen het in 1964 uitkwam een volstrekt nieuw beeld van middeleeuws West-Europa. Zijn essays uit de jaren zestig en zeventig, gebundeld in *Pour un autre Moyen Âge* (1977), lieten zien hoe hij dat beeld uit de middeleeuwse bronnen destilleerde. Deze artikelen waren destijds inspirerende leerstof voor eenieder die zich voor de mentale aspecten van de middeleeuwse maatschappij interesseerde. Ik heb in mijn onderzoek herhaaldelijk dankbaar van zijn ideeën gebruik gemaakt.⁹ Vanaf het begin van de jaren negentig heb ik een aantal van Le Goffs essays met studenten gelezen.¹⁰ Hun reacties waren meestal positief, vaak enthousiast. Deze stukken vormen naar mijn mening nog steeds een voortreffelijke inleiding tot de mentaliteitsgeschiedenis.¹¹

Wat van zijn totale oeuvre op den duur stand zal houden valt nog niet te overzien. De afstand in tijd is daarvoor nog te kort. Ook valt niet te weten of komende generaties van onderzoekers zich voor zijn onderzoeksthema's zullen blijven

7 Zie bijvoorbeeld Gurevich, 'Popular and scholarly medieval cultural traditions', Bredero, 'Le Moyen Âge et le Purgatoire', De Jong, 'Het vagevuur', en Genicot, 'L'Occident du X^e au XII^e siècle', 420-426.

8 De literatuur hierover is een mer à boire. Ik heb de indruk dat daarin de zelfde argumenten (in verschillende combinaties) steeds weer terugkeren. Zie bijvoorbeeld Van Engen, 'The Christian Middle Ages', een felle afwijzing van het concept volkscultuur, Schmitt, 'Religion, folklore, and society', een even felle repliek daarop, Le Goff, 'Aspects savants et populaires' (1984), een voorzichtige geformuleerde, maar gedecideerde verdediging van dat concept. Een interessante aanzet tot verheldering: Raphael, *Die Erben von Bloch und Febvre*, 371-373.

9 Künzel, 'Een vurige draak', 109-114. Idem, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen*, 35-38, 64-67, 162, 243.

10 De hier te bespreken artikelen over tijdsbeleving en over houdingen tegenover arbeid, verder stukken over groeps culturen: 'Les paysans et le monde rural' (1966), 'Culture cléricale et traditions folkloriques' (1967), 'Culture ecclésiastique et culture folklorique' (1970) en 'Mélusine maternelle et défricheuse' (1971).

11 In dit artikel gebruik ik voor deze tak van de geschiedwetenschap steeds de term 'mentaliteitsgeschiedenis' – in de jaren zestig en zeventig de meest gebruikte aanduiding, ook in het werk van Le Goff uit die tijd – en niet de tegenwoordig daarnaast gangbare synoniemen 'historische antropologie' en 'cultuurgeschiedenis'.

interesseren. Maar hij is onmiskenbaar een centrale figuur in de mediëvistiek – en in de geschiedwetenschap in het algemeen – van de tweede helft van de twintigste eeuw. Daarom kan een probleemgerichte benadering van zijn werk mogelijk iets zeggen over de mediëvistiek uit die periode in haar geheel, over de nieuwe mogelijkheden die toen gecreëerd zijn, maar ook over een aantal problemen waarmee komende generaties zich – als zij dat willen – kunnen bezighouden.

In dit artikel bespreek ik Le Goffs werk uit de tijd waarin het mentaliteitshistorische perspectief ontwikkeld werd, de jaren vijftig, zestig en zeventig van de vorige eeuw. Ik zal me in hoofdzaak bezighouden met zijn vroege synthetiserende werken, *Marchands et banquiers du Moyen Âge*, *Les intellectuels au Moyen Âge* en met de artikelen uit *Pour un autre Moyen Âge* die qua thematiek daarmee verwant zijn.¹²

In deze publicaties tekenen zich enige centrale thema's af: het ontstaan van een eigen groepscultuur bij kooplieden en intellectuelen, de verschillende vormen van tijdsbeleving in de middeleeuwse maatschappij en de middeleeuwse opvattingen over arbeid. Door zijn aanpak van deze thema's te volgen wil ik laten zien hoe het ene onderzoek uit het andere voortkwam en wat de samenhang tussen de verschillende projecten is.

La civilisation de l'Occident médiéval ontstond in de hier te beschrijven fase van Le Goffs wetenschappelijke leven. Toch zie ik ervan af dit boek in zijn geheel te bespreken omdat het zo'n gevarieerde thematiek bestrijkt dat het als het ware aan alle kanten 'uitsteekt' buiten de zo even genoemde onderwerpen. Alleen de hoofdstukken uit *La civilisation* die rechtstreeks betrekking hebben op die onderwerpen, komen ter sprake.

Anders dan veel commentatoren die het werk van Le Goff achteraf in beeld gebracht hebben, met alle stilering van dien, probeer ik de wordingsgeschiedenis van zijn werk te achterhalen door zijn publicaties 'met de tijd mee te lezen', opdat duidelijk wordt hoe het nieuwe mentaliteitshistorische perspectief zich langzamerhand uitkristalliseerde.

Iets over Le Goffs levensloop en loopbaan

Le Goff werd in 1924 in de havenstad Toulon geboren. Zijn geboortehuis stond op de grens van de volkswijken en het winkelcentrum en keek uit 'op de mooiste markt van de Provence'.¹³ Gevoeligheid voor de sociale kleur van de verschillende delen van de stad ontwikkelde hij al vroeg. Hij was een kind uit een lerarengezins: zijn vader was leraar Engels, zijn moeder pianolerares. Hij benadrukt het feit dat zijn familie in sociaal opzicht gestegen is dankzij loopbanen in het onderwijs.¹⁴

12 Daarbij zal ik gebruik maken van Le Goffs zeer informatieve intellectuele autobiografie, 'L'appétit de l'histoire' (1985), van Le Goff en Heurgon, *Une vie pour l'histoire* (1996), en van materiaal uit enige gesprekken die ik met hem voerde. Deze autobiografische getuigenissen bieden veel informatie over de politieke en intellectuele atmosfeer van die tijd. Le Goff is een begaafd verteller die in de verhalen over zijn leven laat zien dat *histoire-récit* en *histoire-problème* (verhaal en analyse) goed samen kunnen gaan.

13 Le Goff, 'L'appétit de l'histoire', 194-198.

14 *Ibidem*, 198.

Is dit misschien een van de wortels van zijn latere belangstelling voor sociale en culturele verschillen en voor intellectuelen als vertolkers van die verschillen?

Politieke bewogenheid kreeg hij van huis uit mee. Zijn vader was een *dreyfusard*, zijn moeder een linkse katholiek, die vanaf het midden van de jaren dertig politiek actief was. Le Goff sloot zich op twaalfjarige leeftijd aan bij een liga die het antisemitisme en het racisme bestreed.¹⁵ Zijn linkse gezindheid dreef hem ook in zijn verdere leven af en toe tot politieke daden, deelname aan het verzet in de Tweede Wereldoorlog, oppositie tegen de Franse regeringspolitiek inzake Algerije en Indochina, een lidmaatschap van enkele jaren van de PSU.¹⁶ Dit engagement heeft, als ik het goed zie, in zijn wetenschappelijke werk de vorm aangenomen van interesse voor de veelal anoniem gebleven meerderheid van de mensen in de Middeleeuwen en respect voor hun culturele identiteit.

Het huwelijk van zijn ouders, zegt Le Goff, was gebaseerd op liefde; andere bindende factoren waren het wederzijds respect en een aantal door beiden aangehangen morele overtuigingen. Maar in één belangrijk opzicht verschilden ze. Zijn vader, die zich tijdens de Dreyfus-affaire van de katholieke kerk afgekeerd had, was antiklerikaal en niet gelovig, zijn moeder overtuigd katholiek. Het huwelijk tussen deze twee was alleen mogelijk door een reeks van compromissen.¹⁷ Dit gegeven pleegt de aandacht van commentatoren te trekken. Mogelijk heeft het Le Goff in staat gesteld het christendom zowel van binnen uit als van buiten af te beschouwen.¹⁸ Misschien komt ook (mede) hierdoor in zijn werk steeds weer de vraag terug hoe krachtig de werkelijke invloed van het christendom op de middeleeuwse maatschappij nu eigenlijk was en welke krachten zich daarnaast deden gelden. Nog belangrijker is wellicht dat zo'n complexe herkomst, waarbij verschillen niet verdoezeld maar wel getolereerd worden, tot een reflexieve instelling en een autonoom oordeelsvermogen kan leiden.

Le Goff bezocht de lagere school in zijn geboortestad Toulon en de middelbare school in Marseille, tot hij zich aansloot bij het verzet in de Franse Alpen. Na de oorlog studeerde hij geschiedenis in Parijs. Als belangrijke mediëvistische leermeesters uit die periode noemt hij Charles-Edmond Perrin en Maurice Lombard. Vervolgens studeerde hij, na een jaar leraar in Amiens te zijn geweest, gedurende enige jaren in Oxford en Rome. Een onderzoeksplaats bij Michel Mollat bracht

15 *Ibidem*, 181-182, 200-202.

16 *Ibidem*, 204-205, 222-223. De *Parti Socialiste Unifié* was een kleine links-socialistische partij die in 1960 opgericht werd. In 1974 ging de PSU op in de sociaal-democratische partij.

17 Bij de voorbereiding van het kerkelijke huwelijk werd de biecht van zijn vader vervangen door een goed gesprek met een zeer rekkelijke priester; het kerkelijke huwelijksritueel werd tot het uiterste gereduceerd; er werden strikte afspraken gemaakt over de opvoeding van toekomstige kinderen; vader Le Goff respecteerde het feit dat zijn vrouw in haar kamer een 'devoot hoekje' had. Le Goffs beschrijving van zijn vroege en latere ervaringen met het katholicisme is genuanceerd. Zijn moeder ziet hij als een slachtoffer van wat Delumeau het christendom van de angst noemt, waardoor ze minder vitaal en gelukkig was dan ze had kunnen zijn. Daar staan ontmoetingen tegenover met priesters die het christelijk ideaal probeerden te realiseren en de herinnering aan de nonnen die zijn moeder op haar oude dag verzorgden (*Ibidem*, 180-194).

18 Aldus Oexle, 'Das Andere, die Unterschiede, das Ganze', 141.

hem eind jaren vijftig naar Rijssel. Vandaar lukte het hem de overstap naar een buitenuniversitaire wetenschappelijke loopbaan in Parijs te maken. In 1960 werd hij docent/medewerker aan de *Sixième section* van de *École Pratique des Hautes Études*,¹⁹ wat in 1962 werd omgezet in een aanstelling als *directeur d'études* (het equivalent van hoogleraar). In deze 'zesde sectie' is een aantal historische disciplines met een uitgesproken interdisciplinaire signatuur ondergebracht.

Deze benoeming was een beslissende wending in zijn carrière. De *Sixième section* was in die tijd in de Franse academische wereld een buitenbeentje. Het was een avant-garde die apart stond van de rest, maar die vanuit deze perifere situatie gaandeweg prestige wist te verwerven.²⁰ Een sterk punt was dat de school diende als institutionele basis voor en kweekvijver van het tijdschrift *Annales*. In haar enigszins separatistische instelling leek deze groep op eerdere avant-gardes, bijvoorbeeld de Franse impressionisten die met de *Salon des refusés* hun eigen forum organiseerden, en Schönberg en de zijnen, die met de *Verein für musikalische Privataufführungen* waar in besloten concerten hun eigen werken werden uitgevoerd, hetzelfde deden. Verwant hiermee is ook de separatiefase die veel emancipatorische bewegingen een tijdlang kenmerkt. *Reculer pour mieux sauter*: eerst in een min of meer afgesloten ruimte krachtiger en zelfbewuster worden voordat men grotere arena's probeert te veroveren.

Le Goffs aanstelling viel in de periode dat Fernand Braudel (1902-1985) het in deze onderzoeksschool voor het zeggen had. Braudel legde in zijn onderzoek en onderwijs sterk de nadruk op de sociaal-economische geschiedenis. Maar omstreeks 1960 was de intellectuele atmosfeer al enigszins aan het veranderen; de eerste tekenen van een meer mentale benadering van het historisch proces dienden zich aan. Le Goffs benoeming past in deze ontwikkeling.²¹

Gaandeweg besloot hij dat hij geen klassiek lijvig profefschrift zou schrijven. Voor Franse academici die een universitaire carrière ambiëerden was dit een noodzaak. Zijn beslissing kwam voort uit een duidelijke afkeer van het universitaire bestel.²² Door niet te promoveren koos hij voor een alternatieve loopbaan.²³ De *Sixième section* bleef voorgoed zijn stek.

In 1969 verliet Braudel de redactie van het tijdschrift *Annales*, dat hij lang bestierd had. Le Goff volgde hem op, samen met Ferro en Le Roy Ladurie. In 1972 vertrok Braudel bij de *sixième section* en nam Le Goff de leiding over. Van toen af aan was hij een belangrijke woordvoerder van de 'Annales-stroming'.

19 Een onderzoeksschool waar in tegenstelling tot veel universitair onderwijs werkcolleges werden gegeven aan de hand van teksten (vandaar dat *pratique* in de naam van deze instelling). In 1975 werd na een reorganisatie de naam gewijzigd in *École des Hautes Études en Sciences Sociales* (Le Goff en Heurgon, *Une vie pour l'histoire*, 167-175).

20 Bourdieu, *Homo academicus*, 140-149, geeft een meesterlijke karakteristiek van dit proces. Zie ook Raphael, *Die Erben von Bloch und Febvre*, 157.

21 Raphael, *Ibidem*, 158.

22 Le Goff, 'L'appétit de l'histoire', 207, 211 (waar hij de Sorbonne 'stoffig' noemt), 212, 218-219.

23 Raphael, *Die Erben von Bloch und Febvre*, 321, Le Goff, 'L'appétit de l'histoire', 218-219.

1. Eerste werken

Als men Le Goffs oeuvre nu beziet vallen daarin drie centrale werken op: *La civilisation de l'Occident médiéval* (1964), *La naissance du Purgatoire* (1981) en *Saint Louis* (1996). *La civilisation de l'Occident médiéval* is een tableau waarin Le Goff een maatschappij en een cultuur in hun totaliteit afbeeldt, over een groot tijdsverloop, vanaf de late Oudheid tot de Renaissance, en in een grote geografische ruimte, heel West-Europa. In *La naissance du Purgatoire* behandelt hij één thema, de opkomst van een voorstelling met betrekking tot het hiernamaals, eveneens over een groot tijdsverloop en in een groot gebied, vanaf de prechristelijke voorgangers van die geloofsvoorstelling in het oude Nabije Oosten tot en met Dantes grote dichtwerk daarover. *Saint Louis* gaat over één man, koning Lodewijk IX van Frankrijk, maar in heel wijde verbanden: de mythevorming over deze koning in zeer uiteenlopende milieus, zijn verhouding met de feodaliteit, het koningschap, de kruistochten, enzovoort.

Elk van deze drie werken was toen het verscheen in hoge mate vernieuwend en had tegelijk al iets 'klassieks' door zijn sterk synthetiserende tendens. Bovendien hangen veel van de essays in de bundels *Pour un autre Moyen Âge* en *L'imaginaire médiéval* qua thematiek samen met deze werken.²⁴ Het is dan ook begrijpelijk dat die sterk beeldbepalend werken als men het oeuvre van Le Goff in zijn geheel probeert te overzien.

Maar dat is een indruk achteraf. Wie probeert terug te gaan in de tijd en dit oeuvre vanaf het begin volgt, krijgt een ander beeld: dat van een beginnend onderzoeker die zich oriënteert in de mediëvistiek van de jaren vijftig van de vorige eeuw, daarop een eigen visie heeft en al doende zijn eigen onderzoeksthema's en daarop toegesneden methodes ontwikkelt.

Het begin van dit traject is af te lezen uit twee beknopte boeken, *Marchands et banquiers du Moyen Âge*, gepubliceerd in 1956, en *Les intellectuels au Moyen Âge*, uit 1957, en uit het in 1956 verschenen artikel 'Dépenses universitaires à Padoue au XV^e siècle'.²⁵ Deze publicaties markeren de overgang van Le Goffs leerjaren naar zijn activiteiten als onderzoeker en docent.

Kooplieden en bankiers

Marchands et banquiers du Moyen Âge is geschreven voor de serie *Que sais-je?* Het is een populariserende synthese voor een lekenpubliek.

Le Goff concentreert zich in dit boek op de 'tweede helft' van de Middeleeu-

²⁴ Dat geldt vooral inzake *La naissance du Purgatoire* en *Saint Louis*. De relatie tussen de essays uit de jaren zestig en de vroege jaren zeventig en *La civilisation de l'Occident médiéval* is, zoals gezegd, ingewikkelder.

²⁵ Le Goff, *Marchands et banquiers du Moyen Âge*, dat ik citeer naar de achtste druk uit 1993. Idem, *Les intellectuels au Moyen Âge*, hier geciteerd naar de editie Parijs 1972. Idem, 'Dépenses universitaires à Padoue au XV^e siècle'. Zie over deze werken Le Goff, 'L'appétit de l'histoire', 215.

wen, de periode vanaf de twaalfde eeuw waarin de handel en nijverheid toenemen en de verstedelijking om zich heen grijpt. Hij richt zijn aandacht vooral op de grote handelaren, bankiers en ondernemers, maar hij plaatst die groep in een breed maatschappelijk verband, in haar wisselwerking met de minder aanzienlijke stadsbewoners en met de adel en de boeren.

Wat de bestreken geografische ruimte betreft heeft Le Goff gepoogd heel West-Europa te bestrijken, zoals blijkt uit zijn bibliografie, maar het accent ligt op Noord-Italië en Vlaanderen. Dat kan te maken hebben met het economische gewicht van die twee regio's in de Middeleeuwen, maar daarnaast lijken de plaatsen waar de auteur in het begin van zijn carrière verbleef van invloed te zijn geweest. Voor Italië maakt hij gebruik van het werk van de voortreffelijke Italiaanse sociaal-economische historici uit die tijd, Lopez, Luzzatto en Saporì. Inzake Vlaanderen steunt hij op klassieke studies van Pirenne en Espinas. Zo ontleent hij aan Espinas de gegevens voor een bewogen verhaal over de plutocraat Sire Jehan Boinebroke uit Dowai, een potentaat en uitzuiger die zelfs na zijn dood nog gevreesd werd (pp. 49-52).²⁶

De compositie van *Marchands et banquiers* is helder, maar de behandelde onderwerpen zijn op het eerste gezicht niet verrassend. In vier hoofdstukken worden achtereenvolgens de beroepsactiviteiten van de handelaren en bankiers, hun sociale en politieke betekenis, hun religieuze en morele instelling en hun invloed op de cultuur beschreven. Maar Le Goff heeft allerlei eigen accenten aangebracht die, achteraf gezien, vooruitwijzen naar zijn latere werk. Tal van thema's die hij in de jaren zestig en zeventig zal uitwerken duidt hij in dit boekje al aan.

Een onderwerp dat hij hier even aanraakt, maar pas later uitwerkt betreft het onderscheid tussen de vroege en de late Middeleeuwen waar het gaat om de kerkelijke opvattingen over arbeid. Hij onderkent een traditionele, agrarische, 'feodale' arbeidsmoraal met oudtestamentische wortels die dominant is in de vroege Middeleeuwen en in de periode daarna werkzaam blijft als weerstand tegen verandering (pp. 73, 92-93). En hij ziet een aan de nieuwe economische realiteit van de handel aangepaste kerkelijke ideologie uit de latere Middeleeuwen (pp. 77, 80, 82).

In dit proces van ideologische verandering kent hij een sleutelpositie toe aan dat deel van de clerus dat zich speciaal op de nieuwe stedelijke publieken richt, de bedelorden (p. 95). Ook dit thema, hier nog als suggestie geformuleerd, wordt in latere publicaties nader uitgewerkt.

Nieuw is ook dat Le Goff de manier waarop de mensen met tijd omgingen ziet als variabel, namelijk als samenhangend met de culturen van specifieke sociale lagen (pp. 74 en 105). Hij stelt – kort gezegd – een traditionele opvatting over tijd tegenover een mercantiele opvatting. Deze tweedeling correspondeert met de zo even genoemde tweedeling inzake opvattingen over arbeid. Dit idee zal hij in de jaren zestig en zeventig uitwerken.

26 In *La civilisation de l'Occident médiéval*, 361-362, komt Le Goff uitvoerig terug op deze sinistere figuur en op Espinas' werk over hem.

En ten slotte wordt de geestesgesteldheid die eigen was aan de grote kooplieden een *mentalité* genoemd (pp. 82-85): het vaandel van de historici die vanaf omstreeks 1960 de geschiedschrijving met dit perspectief zullen verrijken.²⁷

Al deze verschuivingen van aandacht naar de mentale aspecten van de sociale geschiedenis gaan gepaard met een uitbreiding van het te onderzoeken dossier. Naast de handboeken van middeleeuwse kooplieden die zijn voorgangers ook al gebruikten (p. 104) citeert Le Goff theologische werken, waaronder een geschrift dat op de sociale praktijk gericht was, een handboek van een biechtvader (p. 81),²⁸ en beschrijvingen van kooplieden in literaire teksten (pp. 17, 37, 79, 112). Literaire teksten bevatten nogal eens emotionele reacties op datgene wat beschreven wordt en zijn daarom van belang voor historici die niet alleen de concrete praktijk – bijvoorbeeld het economisch gedrag van middeleeuwse kooplieden – willen onderzoeken, maar ook de beeldvorming die met die praktijk samenhang of daarvoor opgeroepen werd, in dit geval: de opvattingen van de auteurs over handel, winst, rente en dergelijke, en hun oordelen over degenen die daarvan leefden.

Hoe nieuw was dit alles in 1956? Achteraf gezien ligt de originaliteit van *Marchands et banquiers*, denk ik, vooral in de keuzes die Le Goff gemaakt heeft uit de wetenschappelijke mogelijkheden die toen beschikbaar waren, in de manier waarop hij wat toen bekend was gecombineerd heeft en dit geheel heeft omgebogen in de richting die hem toen mogelijk al intuïtief voor ogen stond.

Le Goff is nadien nog vaak teruggekomen op thema's die op de een of andere manier verband houden met de invloed van kooplieden op de middeleeuwse maatschappij en mentaliteit, op stedelijk leven en op wat wel de commerciële revolutie genoemd wordt. Daaraan zou een aparte beschouwing gewijd kunnen worden. Ik volsta hier met enkele verwijzingen. In *La civilisation de l'Occident médiéval* vormen de stad en de kooplieden in wisselende verbanden een terugkerend thema. Voor het tweede deel van de *Histoire de la France urbaine*, verschenen in 1980, leverde hij een fraaie synthese en in 1999 publiceerde hij in de door hem en Jean-Claude Schmitt geredigeerde *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval* een sprankelend stuk over de middeleeuwse stad, waarin een aantal voor hem kenmerkende thema's nog eens de revue passeren.²⁹

27 Wat het toekennen van een eigen groepsmentaliteit aan de middeleeuwse kooplieden betreft had Le Goff een voorganger, Armando Sapori, die daaraan in *Le marchand italien au Moyen Âge*, XI-XXVII, een apart hoofdstuk gewijd had, 'Physionomie du marchand'. Sapori behandelde daarin achtereenvolgens het patriottisme, het geloof en de cultuur van de kooplieden.

28 Later heeft hij een artikel geschreven over opvattingen met betrekking tot arbeid in dit soort teksten: Le Goff, 'Métier et profession d'après les manuels de confession du Moyen Âge' (1964); zie hierna p. 74-75.

29 Le Goff, *La civilisation* (1964) 102-113, 359-369, 375-376. Idem, 'L'apogée de la France urbaine médiévale' (1980). Idem, 'Ville' (1999). Verwante thema's ook in zijn boekje *La bourse et la vie* (1986).

Universitaire financiën, een teksteditie en een commentaar

In hetzelfde jaar als het boek over de kooplieden verscheen 'Dépenses universitaires à Padoue au XV^e siècle'.³⁰ Het is het op een na vroegste artikel van Le Goff.³¹ Hij nam het op in zijn bundel *Pour un autre Moyen Âge*. Hieruit blijkt dat hij twintig jaar nadien nog vond dat dit stuk voor herdruk in aanmerking kwam. Het hangt duidelijk samen met *Marchands et banquiers* en met het hierna te bespreken boek *Les intellectuels au Moyen Âge*.

Deze publicatie bestaat uit een editie van twee teksten, een opsomming van de kosten die een student in Padua moest maken om examen te doen en een opsomming van beroepsonkosten van de juristen die verbonden waren aan de universiteit, beide uit de vijftiende eeuw, voorafgegaan door een verklarend commentaar. Dit commentaar verloopt langs lijnen die in *Les intellectuels au Moyen Âge* uitvoeriger uiteengezet worden. Maar het mondt hier en daar ook uit in een onderzoeksprogramma. Dat is heel karakteristiek voor Le Goff: bezig een probleem op te lossen komt hij tal van andere tegen en formuleert die maar vast, voor later, een uitnodiging tot onderzoek aan zichzelf of aan een lezer. Dit levert een spannend, open soort betoog op. Het is ook leuk een vroege tekst als deze te lezen met later werk van Le Goff in het achterhoofd: wat hier nog een in het voorbijgaan geuite suggestie is, blijkt later een systematisch toegepaste methode of een uitgewerkt onderzoeksthema te zijn geworden. Ik geef er enkele voorbeelden van.

Sprekend over feestmalen die gehouden werden ter gelegenheid van promoties wijst hij op parallellen uit de Grieks-Romeinse Oudheid, op de drinkgelagen van de gilden als uitdrukking van groepsidentiteit en citeert hij een opmerking van de antropoloog Marcel Mauss over het verband tussen drinkgelagen en het uitdelen van geschenken bij de Germanen. Op grond hiervan stelt Le Goff dat men bij het onderzoek naar de middeleeuwse docenten en studenten rekening moet houden met zulke cultureel-antropologische gegevens (p. 147 noot 1). In zijn latere onderzoek zal hij nog dikwijls gebruik maken van dergelijk transcultureel vergelijkingsmateriaal.

Onderzoek naar de semantiek van de middeleeuws-Latijnse term *magister*, dat het hele scala verwoordt van hooggeplaatste in een sociale hiërarchie tot voorman op een werkplaats, zou volgens Le Goff kunnen laten zien hoe de status van de middeleeuwse intellectuele professional afhing van twee heel verschillende systemen van waarden, een oud, 'feodaal', en een 'modern' systeem (p. 150 noot 14). De ratio achter zulk semantisch onderzoek is dat als een woord van betekenis verandert of als een nieuw woord in de teksten verschijnt, dit een indicatie kan zijn van een nieuwe realiteit die door de schrijvers van die tijd op de een of andere manier weergegeven moest worden. Le Goff zal later nog vaak van deze methode ge-

30 Le Goff, 'Dépenses universitaires' (1956).

31 Zijn eersteling, die hij publiceerde toen hij 24 jaar was, had een verwant onderwerp: 'Un étudiant tchègue à l'Université de Paris au XIV^e siècle' (1948). Dit is een knappe detailstudie met allerlei interessante ideeën.

bruik maken, bijvoorbeeld wanneer hij de middeleeuws-Latijnse woorden voor ons hedendaagse begrip 'werk' aan een onderzoek onderwerpt.³² In veel takken van de geschiedwetenschap, vooral bij het onderzoek naar instellingen, was deze methode al heel gebruikelijk. Le Goff heeft haar op grote schaal geïntroduceerd in de mentaliteitsgeschiedenis.

Inzake het debat over de vraag of er voor intellectuele arbeid, bijvoorbeeld onderwijs, betaling mag worden gevraagd produceert hij een rijk dossier met onder andere teksten van Augustinus en de canonisten, citaten uit boeteboeken, en een verwijzing naar literatuur over de status van de producenten van kennis en onderwijs in de Griekse en Romeinse Oudheid (p. 149). Dit thema keert in *Les intellectuels* terug, maar ook in zijn latere onderzoek naar beeldvorming met betrekking tot arbeid, en dan uitvergroot tot een vraagstelling die alle vormen van arbeid omvat: het ontstaan van loonarbeid in een maatschappij die daar tot dan toe niet op gebaseerd was.

Middeleeuwse intellectuelen

Les intellectuels au Moyen Âge, uit 1957, werd geschreven in opdracht van de uitgeverij Seuil. We zijn intussen zo verwend geraakt met luxueus uitgevoerde werken dat het enige moeite kost je te realiseren hoe bijzonder een boekje als dit destijds, in de magere jaren vijftig, was. De typografie is fraai, de illustraties zijn goed gekozen en het ligt prettig in de hand. Alain Boureau heeft uiteengezet hoe Seuil tot deze opzet kwam en hoe Le Goffs boek daarin paste.³³ De uitgeverij, voortgekomen uit het verzet, wilde werk van hoge kwaliteit in pockets met een aantrekkelijk uiterlijk onder een relatief groot geïnteresseerd publiek verspreiden. Le Goffs onderwerp, intellectuelen als medespelers in het maatschappelijk geheel, sloot aan bij de preoccupaties van veel Franse intellectuelen in die tijd. Het existentialisme en het marxisme (en het Sartrianse mélange van beide) legden de nadruk op de politieke verantwoordelijkheid van intellectuelen; de gebeurtenissen van die tijd – Boureau noemt de onafhankelijkheidsstrijd in Algerije (1954-1962) en de Hongaarse opstand (1956) – noopten tot stelling nemen. Voor de politiek geëngageerde Le Goff was het aantrekkelijk een boek te schrijven over de middeleeuwse intellectuelen én hun verhouding tot de toenmalige maatschappij.

Les intellectuels is een leuk boek. Het plezier waarmee het geschreven is straalt er van af. De middeleeuwse universiteit, aldus Le Goff, was een stedelijk fenomeen. De docenten en studenten vormden vanaf de twaalfde eeuw een stedelijke intelligentsia die stond tegenover een ouder type geletterden, de clerici die opgeleid waren in de scholen van abdijen en kathedralen en die leefden in agrarische en seigneuriale verhoudingen: Abélard versus Bernard van Clairvaux. Hier ontstond een min of meer autonome jeugd- en tegencultuur. Met veel verve beschrijft Le

32 Nog weer later zal hij de twaalfde-eeuwse nieuwvorming *purgatorium*, afgeleid van het adjectief *purgatorius*, interpreteren als een indicatie van de opkomst van de geloofsvoorstelling van het vagevuur als een aparte ruimte tussen hemel en hel (Le Goff, *La naissance du Purgatoire*).

33 Boureau, 'Intellectuals in the Middle Ages', 145.

Goff de Goliarden, rondtrekkende studenten met vrijgevochten opvattingen over godsdienst, politiek, gezag en seksualiteit (pp. 29-40).

De stedelijke intellectueel was een *homo faber*, een ambachtsman tussen de andere stedelijke ambachtslieden, met zijn eigen werktuigen: intellectuele technieken en boeken;³⁴ schriftelijke cultuuroverdracht begon belangrijker te worden naast de tot dan toe overheersend mondelinge cultuuroverdracht; een nieuw type boeken kwam in omloop, niet meer de luxueuze manuscripten van de vroegmiddeleeuwse kloosters, maar veel sneller en massaler afgeschreven studieboeken en collegedictaten (pp. 63-69, 95-97).³⁵

In de dertiende eeuw begon een fase van consolidatie: de universiteit groeide uit tot een afzonderlijke organisatie. De universitaire functionarissen gingen gildenachtige trekken vertonen, met eigen groepsrituelen, een eigen groepsbewustzijn en een neiging tot monopolievorming. Deze stedelijke intellectuelen opereerden op de stedelijke markt: de koopwaar die zij aanboden bestond uit onderwijs. Vandaar een krachtige tendens in de richting van betaald onderwijs, waarbij de studenten de partij van de kopers vormden. Maar daarnaast deed een oudere opvatting over kennis en onderwijs zich gelden: alle kennis is van God, zij mag geen handelswaar zijn en moet om niet worden doorgegeven, maar dan wel binnen strikt kerkelijke kaders.³⁶ Van doorslaggevend belang acht Le Goff het feit dat het de scholastiek niet lukte een eigen theorie over arbeid te ontwikkelen. Thomas bleef schatplichtig aan Aristoteles voor wie arbeid in de eerste plaats slavenarbeid was. De depreciatie van handarbeid maakte de solidariteit tussen hoofdarbeiders en handarbeiders onmogelijk en bemoeilijkte de opkomst van een intellectueel salariaat (p. 116).

In Le Goffs visie is de ontwikkeling van de universiteiten vanaf de dertiende eeuw er een van verval in intellectueel en moreel opzicht: een toenemende afhankelijkheid van de kerkelijke en wereldlijke macht, minder toegankelijkheid voor arme studenten, een zeker streven naar erfelijkheid van universitaire posities, waarbij in tegenstelling tot de eerdere periode de rekrutering zich tot de eigen natie of regio beperkt, en – maar dan zijn we al bij het humanisme aangeland – een aristocratische gezindheid, niet langer op steden maar op vorstenhoven gericht en niet meer betrokken bij het onderwijs. Tot zover, in grote lijnen, de inhoud van Le Goffs boek.

Les intellectuels au Moyen Âge is ten dele een 'uitvergroting' van het hiervóór besproken artikel over de universiteit van Padua. Allerlei thema's die daar even ter sprake komen, bijvoorbeeld de toenemende uitsluiting van arme studenten (p. 152) en de vorming van een universitaire kaste (p. 154) die vooral in inkomsten geïnteresseerd is (p. 156), keren in het boek terug als symptomen van verval in de late Middeleeuwen en worden gecontrasteerd met een eerdere periode van grote sociale openheid.

34 Dit keert terug in Le Goff, 'Quelle conscience' (1964).

35 Dit thema zal in het latere onderzoek naar verschriftelijking nader uitgewerkt worden; vergelijk Marco Mostert, 'What happened to literacy?'

36 Zie de mooie typologie van beloningssystemen in *Les intellectuels*, 104-108.

Het boek is door enige commentatoren geprezen als een vernieuwende poging om een sociaal-historische en een ideeënhistorische benadering van de middeleeuwse intelligentsia met elkaar te combineren.³⁷ Het begrip dat beide sferen verbindt is 'intellectuele arbeid': dat verwijst enerzijds naar de maatschappelijke verhoudingen waarbinnen deze groep functioneerde en anderzijds naar de aard en inhoud van haar beroepsactiviteit. In de jaren zestig en zeventig zal Le Goff dit thema verbreden tot onderzoek naar opvattingen over arbeid in het algemeen.

Veel aandacht heeft zijn 'ahistorische' benadering van de middeleeuwse docenten en studenten getrokken. Het begrip 'intellectueel' ontleende hij immers aan de twintigste-eeuwse actualiteit. Deze manier van doen is het methodische equivalent in de geschiedwetenschap van wat in de culturele antropologie een *etic* benadering genoemd wordt, onderzoek waarbij de onderzoeker de door hem te onderzoeken mensen beziet met behulp van concepten die tot zijn eigen cultuur horen (in tegenstelling tot *emic* onderzoek, waarbij hij 'inheemse' concepten probeert te achterhalen).

Dergelijk *etic* onderzoek heeft naar mijn mening drie sterke kanten. Ten eerste is de onderzoeker die zo te werk gaat niet op voorhand afhankelijk van concepten, categorisering, enzovoorts, die hij in zijn middeleeuwse bronnen aantreft, en realiseert hij zich goed wat hij wil weten. Ten tweede scherpt het zijn blik voor verschillen tussen wat hij aan concepten uit zijn eigen tijd meebrengt en wat hij aantreft in zijn middeleeuwse onderzoeksmateriaal. Bovendien kenmerkt *etic* onderzoek zich in het algemeen door het gebruik van abstracties, zoals 'gender', 'vormen van communicatie' en 'staat'. Daardoor maakt het – dat is de derde sterke kant – comparatief onderzoek mogelijk. Dit spoort met het pleidooi van Marc Bloch voor een historische vaktaal. Bloch was een voorstander daarvan. Volgens hem is een onderzoeker die niet beschikt over termen als 'feodaliteit', 'kapitalisme' en 'klasse' overgeleverd aan in tijd en ruimte beperkte lexica, met termen die qua betekenis in de tijd en de ruimte variëren en dus niet tot elkaar te herleiden en onderling te vergelijken zijn.³⁸ Bloch wilde hiermee overigens niet zeggen dat deze methode alleenzaligmakend is.

Le Goff gaat nog een stap verder op dit 'ahistorische' pad. Hij stelt dat de bevolking van de twaalfde-eeuwse proto-universiteit het in zich had tot solidariteit met de andere categorieën van stedelijke producenten te geraken, een ontwikkeling die door het najagen van het universitair groepsbelang geblokkeerd raakte. Hier klinkt duidelijk twintigste-eeuws links gedachtegoed mee, het idee dat arbeiders en intellectuelen samen een betere toekomst voor allen kunnen bevechten. Niet toevallig sluit Le Goff in 1977 het woord vooraf bij zijn essaybundel *Pour un autre Moyen Âge* af met een citaat van Rimbaud waarin verschillen tussen handen hoofdarbeid overbrugd worden: 'La main à plume vaut la main à charrue'.³⁹ Er is mijns inziens niets op tegen het verleden te benaderen met vragen die voortko-

37 Boureau, 'Intellectuals in the Middle Ages', die op 147-151 onderzoek in het verlengde van Le Goffs betoog refereert. Dunbabin, 'Jacques Le Goff and the intellectuals', 158, 164-165.

38 Bloch, *Pleidooi voor de geschiedenis*, 154-169, 'De nomenclatuur'.

39 Le Goff, *Pour un autre Moyen Âge*, 15.

men uit de eigen morele en politieke gedrevenheid, zolang men maar vatbaar blijft voor dissonante informatie in de te onderzoeken teksten uit dat verleden.

Wat heeft de toetsing van deze ideeën in later onderzoek opgeleverd? Het ligt buiten mijn competentie om hier een naar volledigheid strevend overzicht te geven van de resultaten van het hedendaagse onderzoek naar de middeleeuwse universiteit en alles wat daarmee samenhangt.⁴⁰ Ik volsta met het vermelden van twee rechtstreekse reacties op Le Goffs boek.

Ten aanzien van de vraag of men de bevolking van de middeleeuwse universiteiten met reden als intellectuelen (in de betekenis van mensen die leven van intellectuele arbeid) kan beschouwen, stelt Verger in een helder synthetiserend artikel dat dit de werkelijkheid maar ten dele dekt. Veel universitaire functionarissen dreven immers wat hun inkomsten betreft op een kerkelijke positie en werden in intellectueel opzicht beperkt door de grenzen van de orthodoxie. Bovendien waren er bindingen met hun eigen familie of clan waarmee ze rekening moesten houden en (maar dat zegt Le Goff ook) waren zij vatbaar voor de verleidingen van de macht.⁴¹

Dunbabin heeft in een scherpzinnig en geestig artikel een aantal van Le Goffs stellingen gerelativeerd. Er was volgens haar geen wederzijdse beïnvloeding van het stedelijke milieu en de universiteit. In steden met een universiteit gaven de studenten de toon aan.⁴² Het stedelijke milieu beïnvloedde niet hen, maar zij beïnvloedden het stedelijke milieu. Ook inzake Le Goffs stelling dat de universiteit althans aanvankelijk openstond voor kinderen uit lagere milieus, inclusief de boeren, is Dunbabin sceptisch. Er waren uitzonderingen, maar in het algemeen gold dat het leven van studenten duur was, waardoor zij op ondersteuning door hun familie aangewezen waren.⁴³ Verger houdt daarentegen staande dat de middeleeuwse universiteit stijngingsmogelijkheden aan minder bedeeden bood – maar kwantificeren is onmogelijk – en bovendien het principe van de individuele intellectuele competentie, een belangrijke vernieuwing, hooghield.⁴⁴

De intellectuelen als aparte beroepsgroep bleven Le Goff interesseren. In *La civilisation de l'Occident médiéval* worden ze in meeromvattende verbanden geplaatst, in paragrafen met de veelzeggende titels 'L'évolution vers le réalisme et le rationalisme', 'L'esprit scolastique', 'L'intériorisation et le moralisme' en 'L'humanisme'.⁴⁵ Twee artikelen uit de jaren zestig zijn qua thematiek verwant met *Les in-*

40 Zie daarvoor De Ridder-Symoens (ed.), *A history of the university in Europe I, The Middle Ages*, en de bibliografie bij Verger, 'Université'.

41 Verger, 'Université', 1180.

42 Dunbabin, 'Jacques Le Goff and the intellectuals', 158-161.

43 *Ibidem*, 161-164. Schwinges, 'Student education, student life', 202-211, concludeert voorzichtig tot een groot aandeel van stedelingen en daarbinnen van kinderen van welgestelde kooplieden en ambachtslieden. Hij legt sterk de nadruk op de sociale barrières binnen de studentenbevolking.

44 Verger, 'Université', 1177-1178.

45 Le Goff, *La civilisation*, 421-431 en 447-451.

intellectuels: 'Les universités et les pouvoirs publics' (1965), een samenvattende rapportage voor een congres, en 'Quelle conscience l'Université médiévale a-t-elle eue d'elle-même?' (1966), een meeslepend stuk waarin hij door middel van een nauwkeurige analyse van een beperkt aantal teksten over enkele belangrijke figuren tot grote lijnen komt. De samenhang met zijn onderzoek over arbeid uit die tijd is evident. Ten slotte heeft Le Goff in *La naissance du Purgatoire* en in zijn latere onderzoek naar de *exempla* – daarop wijst Dunbabin terecht – op bewonderenswaardige wijze de theologen als middelaars tussen het kerkelijk gedachtegoed en de leken onderzocht, een vruchtbaar thema dat door anderen opgepakt is.⁴⁶

De vroegste werken: een tussentijdse balans

Le Goff kreeg de opdrachten om *Marchands et banquiers* en *Les intellectuels* te schrijven op een heel specifiek moment in zijn loopbaan. Men mag dat misschien wel een tijdelijk vacuüm noemen.⁴⁷ Les geven op een middelbare school vond hij leuk; toch deed hij dat maar een jaar. Een universitaire carrière ambieerde hij niet; alleen maar onderzoek doen beviel hem slecht.⁴⁸

Hij had in die tijd een paar plannen. Een daarvan was een onderzoek naar de studentenpopulatie van de middeleeuwse universiteiten. Daaruit kwamen twee artikelen voort. Vervolgens liet hij dit project los, of beter gezegd, hij groeide eruit en nam het op in *Les intellectuels*, een meeromvattende synthese. Hij speelde met het idee een proefschrift te schrijven over intellectuele arbeid op stedelijke scholen en universiteiten en breidde dat uit tot een groter plan, een onderzoek naar arbeid in het algemeen.⁴⁹ Een ander project was een groots opgezet onderzoek naar de rol van het zout in de geschiedenis. Dit stamde uit de tijd dat hij bij Michel Mollat in Rijssel werkte. Hij nam het mee naar Parijs, schreef er in 1961 een joyeus artikel over in *Annales* en leverde in 1968 nog een bijdrage over dit onderwerp, maar dat was zijn laatste woord over het zout.⁵⁰ Afgaand op de gegevens die hierover beschikbaar zijn lijkt het erop dat hij er aan de *Sixième section* geen werkcollege over gegeven heeft.⁵¹ Het zout en hij pasten niet goed bij elkaar. Zoals we zullen zien verschoof zijn aandacht in de vroege jaren zestig naar andere onderwerpen: tijd en arbeid.

Halverwege de jaren vijftig viel dat nog niet te weten. Le Goff, even in de dertig, greep de kansen die hem geboden werden en schreef de boeken over de kooplieden en de intellectuelen. Deze interessante, degelijke en goed geschreven werken zul-

46 Dunbabin, 'Jacques Le Goff and the intellectuals', 164-165.

47 Dit is een suggestie van Maaïke van Berkel.

48 Le Goff, 'L'appétit de l'histoire', 212-215.

49 *Ibidem*, 215.

50 Le Goff, 'Une enquête sur le sel' (1961). Vier eerdere artikelen hierover uit de jaren 1958-1960 en het stuk uit 1968 worden vermeld in de 'Bibliographie', Revel en Schmitt (eds.), *L'ogre-historien*, 339 en 341.

51 Ik vaar hier op de overzichten van onderwerpen van zijn werkcolleges door Raphael, *Die Erben von Bloch und Febvre*, 349 noot 58, en Schmitt, 'Le séminaire', 23-31.

len beantwoord hebben aan de verwachtingen van de opdrachtgevers. Maar tegelijk wist hij er zijn eigen draai aan te geven, waardoor deze vroege werken op allerlei manieren vooruitwijzen naar wat toen nog zijn wetenschappelijke toekomst was.

2. Houdingen tegenover tijd

Het thema tijd had Le Goff in *Marchands et banquiers* al even aangeraakt.⁵² In 1960 en 1963 publiceerde hij twee baanbrekende artikelen over middeleeuwse houdingen ten opzichte van tijd.⁵³ Sindsdien is dit een van de meest onderzochte mentaliteitshistorische onderwerpen.

Toen Le Goff zijn onderzoek begon, was de geschiedenis van de opvattingen over rente en woeker al in kaart gebracht door economisch historici die zich bezighielden met het ontstaan van het kapitalisme. Zij zagen de kerkelijke opvattingen over rente en woeker als een vorm van weerstand tegen de economische ontwikkeling die de toekomst zou hebben. Le Goff was door zijn onderzoek naar kooplieden en intellectuelen tot de conclusie gekomen dat deze groepen geleidelijk aan eigen opvattingen over een passende beloning voor hun beroepsactiviteit ontwikkelden. Hij voegde daar nu aan toe dat tijd daarin een essentiële rol speelde: de tijd die het kostte om bepaalde arbeid te verrichten, en ook de tijd die verliep gedurende een lening, waarbij de rente fungeerde als vergoeding aan degene die de lening verstrekke voor het feit dat deze een tijdlang niet de beschikking over zijn geld had.

Er bestond, zo stelt Le Goff in 'Temps de l'Église et temps du marchand', al een kerkelijke tijdmeting – in de kloosters om de monniken en nonnen op te roepen voor hun liturgische verplichtingen, in de dorpen en steden om de gelovigen naar de mis te noden. Hiernaast ontstond in de steden een nieuw systeem van omgang met de tijd. Stedelijk klokgelui gaf het begin en eind van de werktijden aan, met name in de lakennijverheid. De tijd werd conflictstof in de klassenstrijd tussen de mercantiele stedelijke bovenlaag en de arbeiders (pp. 56-57). In zijn tweede artikel over dit onderwerp voegt Le Goff hieraan toe dat dit conflict door de economische crisis van de veertiende eeuw nog verscherpt werd.⁵⁴

Hij kon bij zijn onderzoek steunen op een veelheid van studies over opvattingen inzake de tijd in de literatuur van de Grieks-Romeinse Oudheid, het Oude en het Nieuwe Testament, de patristiek en de middeleeuwse theologie. Het valt op dat in het stuk uit 1960 het 'dossier' inzake de geestelijken veel omvangrijker is dan dat inzake de stedelingen. Uit de stedelijke sfeer voert hij maar één, zij het wel een heel sprekend voorbeeld aan: de klok die in Aire-sur-la-Lys (in Artois) geluid werd om de werktijden van de textielarbeiders aan te geven, omdat, zo zegt een tekst uit 1355, deze stad bestuurd wordt door de drapeniers en omdat het noodzakelijk is

52 Le Goff, *Marchands et banquiers*, 74, 105. Zie hiervóór 54.

53 Le Goff, 'Au Moyen Âge: Temps de l'Église et temps du marchand' (1960). Idem, 'Le temps du travail dan la «crise» du XIV^e siècle' (1963).

54 Le Goff, 'Le temps du travail', 68-72.

dat de arbeiders op vaste tijden van en naar hun werk gaan.⁵⁵ In het stuk over tijdsbeleving dat hij in 1963 publiceerde voert hij veel meer bewijsmateriaal uit de stedelijke sfeer aan. Het is allemaal afkomstig uit Vlaanderen en Noord-Frankrijk.⁵⁶ Hij heeft het waarschijnlijk tijdens zijn verblijf in Rijsel leren kennen.

In het eerste artikel lijkt hij nog onderhevig aan het gewicht van de ideeëngeschiedenis, maar in wezen heeft hij het belang daarvan al gerelativeerd. In de ideeëngeschiedenis worden ideeën, intellectuele systemen, bewust geformuleerde ideologieën onderzocht, maar daarbij wordt nogal eens in het midden gelaten hoe wijd verbreid die ideeën waren. Of, anders geformuleerd, men verzuimt zich af te vragen hoe groot de reikwijdte in sociaal opzicht van conclusies is die getrokken worden op basis van een bestand aan teksten dat bijvoorbeeld alleen maar van theologen, filosofen of 'grote schrijvers' afkomstig is. Theoretisch gaat Le Goff dit probleem te lijf door terug te grijpen naar een model van de socioloog Halbwachs.⁵⁷

Maurice Halbwachs (1877-1945) hoorde in het begin van de jaren twintig van de afgelopen eeuw tot het Straatsburgse milieu waarin de ideeën rijpten die in de beweging rondom het tijdschrift *Annales* vorm zouden krijgen. Hij was een intellectuele grensganger die ideeën van Durkheim en andere sociologen doorgaf aan zijn vrienden-historici, een originele denker en een voortreffelijk stilist.⁵⁸ Tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog werd hij door de Duitse bezetters gedeporteerd; hij kwam om in Buchenwald. Halbwachs ging er van uit dat als een maatschappij bestaat uit verschillende sociale lagen (klassen, standen, enzovoort), elke sociale laag haar eigen manier van omgaan met tijd zal hebben.⁵⁹ Le Goff trekt hieruit de praktische, onderzoekstechnische consequentie door zijn dossier in sociaal opzicht gaandeweg te verbreden.

Er is een zeker verschil in sfeer tussen zijn eerste stuk over tijdsbeleving en het artikel daarover uit 1963. In 'Temps de l'Église et temps du marchand' legt Le Goff allerlei verbanden tussen zijn eigen ideeën over de veranderingen inzake het omgaan met de tijd en theorieën over heel andere verschijnselen, bijvoorbeeld de theorie van Francastel over de opkomst van het perspectief in de schilderkunst⁶⁰ en die van Max Weber over het ontstaan van de kapitalistische mentaliteit.⁶¹ Als hij

55 Le Goff, 'Temps de l'Église et temps du marchand', 56.

56 Le Goff, 'Le temps du travail', 69-72.

57 Le Goff ('Temps de l'Église et temps du marchand', 59-60) citeert Halbwachs, 'La mémoire collective et le temps'.

58 Een heldere inleiding is Duvignaud, 'Préface'. Recent maakte Patrick Geary gebruik van ideeën van Halbwachs in *Phantoms of remembrance*.

59 Het klassieke exposé hierover is Halbwachs, *La mémoire collective*.

60 Le Goff, 'Temps de l'Église et temps du marchand', 57-58. In een veel later artikel heeft Le Goff daar terecht nog de ontwikkeling in de richting van een strakkere metrische uniformering van de meerstemmige muziek naast gesteld (Le Goff, 'Temps' (1999), 1118).

61 'Temps de l'Église et temps du marchand', 59 noot 36, maar met duidelijke reserves. In zijn inleiding bij de Franse vertaling van *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* stelt hij onder andere dat de door Weber beschreven ontwikkelingen zich enkele eeuwen eerder hebben voorgedaan dan deze meende (Le Goff, 'Préface' (1990)). Gezien het belang dat hij hecht aan de commerciële revolutie van de twaalfde en dertiende eeuw wekt dat geen verbazing.

het heeft over de toenemende precisie inzake tijd van de kooplieden legt hij verband met hun toenemende geografische kennis en verwijst naar psychologisch onderzoek waaruit zou blijken dat deze twee cognitieve vaardigheden zich bij kinderen gelijk op ontwikkelen.⁶² Hij maakt wat de ideeën over tijd betreft een grote chronologische uithaal, van de Oudheid tot en met Nietzsche,⁶³ en lanceert allerlei suggesties voor verder onderzoek.⁶⁴

In het tweede stuk ligt de nadruk wat meer op de middeleeuwse teksten. Naast theologische geschriften worden nu leefregels voor monniken geciteerd: bepalingen over sancties voor hen die te laat komen op de canonieke uren.⁶⁵ Ook naar de stedelijke kant is het dossier, zoals gezegd, uitgebreid. De tegenstelling tussen de kerkelijke en de stedelijke omgang met tijd heeft Le Goff hier, vergeleken met het vorige stuk, wat verzacht. Voordat de stedelingen zich richtten op een preciezere indeling van de tijd waren de kloosterlingen daar al op ingesteld; in de steden kwam vreedzame coëxistentie van de kerkelijke en de seculiere tijd voor: een klok die de kerkelijke uren sloeg en een klok die de werktijden aangaf konden broederlijk naast elkaar in dezelfde toren hangen. En Le Goff voegt een geografische variabele toe: de nieuwe tijdmeting kwam het eerst voor in de meest verstedelijkte gebieden, daar waar de lakennijverheid het sterkst ontwikkeld was, in Vlaanderen en Noord-Italië.⁶⁶

Het verschil in toon tussen de twee artikelen zou te maken kunnen hebben met verschillen tussen de tijdschriften waarvoor ze bestemd waren. Met 'Temps de l'Église et temps du marchand', een artikel waarin hij een brede theoretische kennis en een vermogen tot het leggen van onverwachte, interessante verbanden etaleerde, debuteerde Le Goff in het tijdschrift *Annales*. Het tweede artikel, 'Le temps du travail', in theoretisch opzicht wat rustiger, publiceerde hij in het meer traditionele tijdschrift *Le Moyen Âge*. Belangrijker dan deze eventuele strategische overwegingen vind ik het verschil tussen beide stukken op zichzelf. Dit alterneren tussen grootschalig en gedurfd ontwerpen en zich geduldig en grondig documenteren is een kenmerk van Le Goffs werkwijze dat steeds weer voor interessante verrassingen zorgt.

In weer een ander register, ditmaal dat van de heldere synthese, drukt hij zich uit in de hoofdstukken in *La civilisation de l'Occident médiéval* die aan de omgang met tijd gewijd zijn.⁶⁷ Aangezien dit boek in 1964 verscheen, moeten deze hoofdstukken ongeveer gelijktijdig met de artikelen geschreven zijn. Kennelijk heeft Le Goff het vermogen een en het zelfde onderwerp in de loop van een beperkt tijdsverloop op heel verschillende manieren te benaderen.

Middeleeuwse auteurs waren volgens hem, anders dan Marc Bloch meende, niet

62 *Ibidem*, 57 noot 32.

63 *Ibidem*, 61.

64 *Ibidem*, 60, 64-65.

65 *Ibidem*, 74. Een belangrijke toevoeging aan het dossier: deze op de dagelijkse praktijk gerichte documenten zeggen wellicht meer over de groepsmentaliteit van de monniken dan theologische geschriften.

66 Zie voor dit alles Le Goff, 'Le temps du travail', 74.

67 Le Goff, *La civilisation de l'Occident médiéval*, 211-236.

onverschillig inzake de tijd, maar hun streven naar precisie was op andere gegevens gericht dan het onze: in het groot op gebeurtenissen die in de Bijbel beschreven staan en binnen een bepaald jaar op liturgisch belangrijke data. Le Goff illustreert dat met goed gekozen citaten uit *chansons de geste* en uit een twaalfde-eeuws populariserend theologisch geschrift, het *Elucidarium*. Vervolgens behandelt hij de drie aan sociale lagen gebonden manieren van omgaan met tijd (*temps sociaux*), de natuurlijke en agrarische, de seigneuriale, en de religieuze en klerikale tijdsorde. Basis van alles is het ritme van de natuur: de afwisseling van dag en nacht – Le Goff geeft mooie voorbeelden van de sentimenten en voorstellingen die hiermee samenhangen – en de wisseling der seizoenen, in deze overwegend agrarische samenleving een gegeven dat dwingt tot een jaarlijkse arbeidscyclus. Deze cyclus bepaalt in de eerste helft van de Middeleeuwen ook de wereldlijk-aristocratische tijdsorde. In het voorjaar trekken de feodale legers uit, in het najaar innen de aristocraten op vaste tijdstippen de leveranties van de boeren. In de wereldlijke poëzie overheerst een tweedeling, zomer en winter, met allerlei connotaties in de twee daarbij horende emotionele sferen, vreugde en verdriet. De klerikale ordening van de tijd is volgens Le Goff eveneens in belangrijke mate gebaseerd op de seizoenen. Vrijwel alle belangrijke kerkelijke feestdagen zouden in dat deel van het jaar vallen waarin er op het land minder werk gedaan hoeft te worden.⁶⁸ Heel langzaam aan leidt de verstedelijking tot een eigen omgang met de tijd naast die drie met elkaar verweven tijdsordes. En dat gebeurt pas laat; de verstedelijking is dan al enige eeuwen aan de gang.

Hoe vernieuwend waren deze stukken over tijd? Achteraf kan men zeggen dat ze een gebruikelijke chronologische geleding van de Middeleeuwen in een eerste en een tweede helft bevestigd hebben, en een gebruikelijke sociale geleding (boeren, adel, clerus, stedelingen), maar dan wel op basis van een heel nieuw onderzoeksobject. Achteraf valt ook in te zien dat zoets door en door praktisch als de ordening van de tijd wel heel nauw moest aansluiten bij de verschillende sociale praktijken en de evolutie daarvan. Maar dat weten we nu – dankzij het onderzoek van Le Goff.

Er is een zekere verwantschap tussen het werk van Le Goff over tijd en dat van de Poolse historicus Witold Kula (1916-1988) over maten en gewichten. In 1970 publiceerde Kula zijn belangrijke boek daarover.⁶⁹ Het centrale idee in dat werk is de strijd tussen verschillende sociale groepen om het bepalen van de inhouds- en gewichtsmaten. Le Goff heeft zelf op een verband tussen Kula's werk en het zijne gewezen: het definiëren van tijdseenheden en het bepalen van inhouds- en gewichtsmaten – hoe lang moet er gewerkt worden? hoeveel moet er geleverd worden? – zijn bronnen van macht; daarom wordt daarover gestreden.⁷⁰ Kula en Le Goff waren

68 Le Goff rekent hier wat naar zich toe. Bekend is dat er soms al vroeg in het jaar geploegd werd.

69 Kula, *Miary i ludzie* ('De mensen en de maten').

70 Le Goff, *La civilisation*, 225 en Idem, 'Préface' (1977), 13. Over hun vriendschap Le Goff, 'L'appétit de l'histoire', 217-218. Le Goff, 'Witold Kula' (1990) heb ik niet kunnen raadplegen.

met elkaar bevriend. Le Goff karakteriseert hem als een zeer reflexieve, zelfstandig denkende marxist. Zij zullen goed met elkaar hebben kunnen praten.

Latere beschouwingen van Le Goff over tijd en tijdsbeleving zijn te vinden in het artikel 'Passé/présent' (1988), dat hij schreef voor een Italiaanse encyclopedie. Hierna zal hij dit thema nog eenmaal behandelen, in het artikel 'Temps' voor de *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval* uit 1999. Hij kent daarin meer invloed toe aan de kerkelijke component door de nadruk te leggen op de indeling van de week – met daarin de verplichte zondagsrust. Een interessante toevoeging is de op onderzoek van Flandrin gebaseerde constatering dat de liturgische cyclus periodes bevatte waarin seks niet toegestaan was.⁷¹ Men kan in dit verband ook nog denken aan het onderzoek van Le Goff naar voorstellingen omtrent het leven na de dood. In die voorstellingen speelde het element tijd een grote rol. Het gaat hierbij vooral om de ideeën van theologen en 'gewone gelovigen' over verschillen die er zouden bestaan tussen de beleving van tijd hier op aarde en in de hemel, de hel en het vagevuur. Bovendien stelde men zich het verblijf van de zielen der doden in het vagevuur als eindig voor. De nabestaanden zouden met hun gebeden en vrome giften invloed op de duur daarvan kunnen uitoefenen.⁷²

Een enkel woord over werk van anderen over dit zelfde thema waarin aan Le Goffs onderzoek gerefereerd wordt. Goerjewitsj, Martin en Goetz schreven afgeronde eigen beschouwingen over tijdsbeleving in de Middeleeuwen.⁷³ In wezen houden zij dezelfde chronologische cesuren (kerstening, verstedelijking) aan als Le Goff. Een belangrijke uitbreiding van het onderzoeksthema komt van Goerjewitsj: de tijdsbeleving in middeleeuws heidens Scandinavië, waarin volgens hem niet een systeem van zonnejaren, maar de opeenvolging van generaties als chronologische kapstok fungeerde.⁷⁴

Twee artikelen over de beleving van tijd die voortbouwen op het onderzoek van Le Goff en die naar mijn mening wezenlijk nieuwe gezichtspunten bevatten, haal ik naar voren. De Italiaanse historicus Franceschi onderzoekt getuigenverklaringen die voor een vijftiende-eeuws Florentijns gerechtshof afgelegd werden.⁷⁵ Getuigen aan wie gevraagd werd wanneer een bepaalde gebeurtenis had plaatsgevon-

71 Le Goff, 'Temps', 1116.

72 Le Goff, *La naissance du Purgatoire, passim*, bijvoorbeeld 307-310, 'Mutations des cadres mentaux: le nombre', 310-311, 'L'espace et le temps', 388-395, 'Le temps compté', 475-477, 'Le temps du Purgatoire'. Samenvattend: Le Goff, 'Le temps du Purgatoire' (1984). Zie ook Le Goff, 'Le temps de l'exemplum' (1984) en het mooie stuk van Jean-Claude Schmitt, 'Temps, folklore et politique au XII^e siècle', eveneens uit 1984.

73 Gurjewitsch, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*, 98-187, 'Was ist die Zeit?'; in dit boek hanteert Goerjewitsj de tweedeling 'heidens Noord-Europa – gekerstend West-Europa' steeds als belangrijke variabele. Martin, *Mentalités médiévales*, 155-174, met literaturopgave op xxix-xxx, geeft een evenwichtige samenvatting van het onderzoek op dit gebied. Goetz, 'Mittelalter', legt verbanden met de middeleeuwse geschiedschrijving.

74 Gurjewitsch, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*, 103-108.

75 Franceschi, 'La mémoire des laboratoires à Florence'.

den, probeerden ofwel dag, maand en jaar te noemen, ofwel oriënteerden zich naar belangrijke gebeurtenissen uit die tijd en naar kerkelijke feestdagen. Stedelingen bedienden zich gemiddeld vaker van het eerste systeem dan plattelanders, mensen die hoog in de stedelijke hiërarchie stonden meer dan mensen die daarin een lage positie innamen, mannen meer dan vrouwen. Maar de beslissende factor was volgens Franceschi het wel of niet gewend zijn aan het gebruik van het schrift.⁷⁶

Toch vertelt hij ook dat kooplieden die gewend waren aan schriftgebruik soms zeiden dat ze de gevraagde datum zouden moeten opzoeken in hun kasboek. Ik vraag me daarom af of die geletterden wat hun vermogen zich data te herinneren betreft niet eerder bicultureel waren, dat wil zeggen dat zij zolang ze op hun geheugen voeren hetzelfde systeem hanteerden als de 'ongetletterden' en pas volgens de kalender konden dateren als ze over schriftelijke hulpmiddelen beschikten. Een hedendaagse parallel: zonder oude agenda's of dagboeken zijn wij meestal net zo weinig in staat tot precisie in chronologisch opzicht als die Florentijnse 'geletterden'.

Dit is in meer dan één opzicht een leerrijke bijdrage aan het onderzoek. Ten eerste blijkt eruit dat er in het vijftiende-eeuwse Florence andere manieren om tijdstippen te bepalen voorkwamen naast het meer officiële 'systeem'. Ten tweede blijken geletterde mensen zich wat dit betreft deels te gedragen als niet geletterden. Ten derde is in methodisch opzicht van belang dat niet alleen verhalende bronnen en literaire teksten – de genres waarvoor veel mentaliteitshistorici een voorkeur hebben – maar ook juridische en administratieve bronnen waardevolle gegevens voor dit soort onderzoek blijken te bevatten.

Alexander Murray hield op de conferentie die in 1994 in Cambridge gehouden werd om Le Goffs zeventigste verjaardag te vieren, een boeiende lezing over tijd en geld. Hij stelde zich de vraag of de toenemende commercialisering in de latere Middeleeuwen gepaard ging met een scherper tijdsbesef.⁷⁷ Evenals Franceschi gebruikte hij getuigenverklaringen. Met behulp van enkele zorgvuldig geselecteerde dossiers uit Frankrijk en Italië bestreek hij respectievelijk een gebied dat nagenoeg buiten de geldeconomie stond, een 'tussengeval' en een handelsstad. Zijn conclusie luidt dat hoe meer gecommmercialiseerd een regio of stad was, des te meer de inwoners daarvan geneigd waren tot de moderne tijdrekening. Dat blijkt vooral uit het feit dat er dan binnen een jaar gedateerd werd naar maanden in plaats van naar kerkelijke feestdagen. Dit is geen scherpe tweedeling, maar wel een overtuigende statistische tendens. Le Goff'se wordt hierdoor, met enige nuancering, bevestigd.

Een interessante toevoeging van Murray is zijn constatering dat in boerenmilieus de datering naar de dagen van bepaalde heiligen in feite nogal eens een datering naar marktdagen is. Dan vallen de kerkelijke en de mercantiele tijdrekening – bij Le Goff twee aparte systemen – dus samen.

76 Zie hierover ook Adamska in haar mooie artikel 'The kingdom of Poland versus the Teutonic knights'.

77 Murray, 'Time and money'.

3. Opvattingen over arbeid

Arbeid is een thema waarover vooral door linkse, vaak marxistisch georiënteerde historici onderzoek gedaan is, veelal in het kader van de geschiedenis van de arbeidersbeweging. De manier waarop Le Goff ermee omging is karakteristiek voor hem. Hij heeft het omgebogen naar het mentale en onderzocht opvattingen over en voorstellingen met betrekking tot arbeid.

Als onderzoeksthema rijpte het bij hem in de jaren vijftig, al voor hij bij de *École pratique* ging werken. Archiefonderzoek zou mogelijk meer aan het licht kunnen brengen over de ontwikkeling van zijn ideeën in deze vroege fase. Hij is een tijdlang van plan geweest een proefschrift te schrijven over dit onderwerp met als titel 'Beelden van de arbeid in middeleeuws West-Europa'.⁷⁸ Daar is het niet van gekomen omdat hij er, zoals ik al beschreef, van afzag te promoveren. Waarom heeft hij dan niet te eniger tijd toch een synthetisch werk over dit onderwerp geschreven? Misschien had hij er in zijn artikelen al over gezegd wat in zijn ogen wesenlijk was of hadden intussen andere onderwerpen zijn aandacht geabsorbeerd. Het blijft jammer dat hij dit boek niet geschreven heeft. Met zijn kennis van het onderwerp en zijn gedrevenheid zou hij daarvoor de aangewezen persoon geweest zijn.

Wat we hebben is een torso, een reeks indrukwekkende artikelen. Hier probeer ik daarvan een indruk te geven. Het gaat om vijf artikelen, alle gepubliceerd tussen 1963 en 1971.⁷⁹ Een gedeelte uit *La civilisation de l'Occident médiéval* dat hierbij aansluit, handelend over de middeleeuwse ideologie van de in drie standen verdeelde maatschappij, betrek ik daarbij.⁸⁰

Terwijl in *Marchands et banquiers*, *Les intellectuels* en de twee artikelen over tijd de nadruk ligt op de breuk die de verstedelijking (met alles wat daarmee samenhang) veroorzaakte en op de daarop volgende periode, heeft Le Goff in zijn publicaties over arbeid veel vroegmiddeleeuws materiaal verwerkt. Dat geldt ook voor de paragrafen over de ideologie van de *tres ordines* in *La civilisation de l'Occident médiéval*. De chronologische ruimte waarin hij opereert is, vergeleken met het eerdere werk, groter geworden en omvat nu de hele Middeleeuwen.

Hoewel de verschillende artikelen elkaar nogal eens overlappen, hebben ze toch elk een duidelijk hoofdthema. Daarom geef ik de inhoud van elk artikel afzonderlijk beknopt weer. Ik houd daarbij een chronologische volgorde aan.⁸¹ Achtereenvolgens komen ter sprake, wat de vroege Middeleeuwen betreft: de beeldvorming

78 Le Goff, 'L'appétit de l'histoire', 215. Idem, 'Métiers licites et métiers illicites', 91 noot 1. Idem, 'Note sur société tripartite', 88 noot 22.

79 In volgorde van publicatie: 'Métiers licites et métiers illicites' (1963); 'Métier et profession d'après les manuels de confesseurs' (1964); 'Les paysans et le monde rural' (1966); 'Note sur société tripartite' (1968); 'Travail, techniques et artisans' (1971).

80 Le Goff, *La civilisation*, 319-325, 'La société des trois ordres', 325-329, 'De la société tripartite aux «états du monde»'.

81 Dit levert hopelijk een overzichtelijker resultaat op dan wanneer ik de volgorde zou aanhouden waarin deze stukken gepubliceerd zijn of de volgorde in *Pour un autre Moyen Âge*, die in mijn ogen enigszins willekeurig is.

over boeren; fasen in het denken over arbeid; de ideologie van de drie standen; het veroordelen van bepaalde beroepen vanwege primitieve taboes en vanwege christelijke leerstellingen. Wat de latere Middeleeuwen betreft zijn als thema's te onderscheiden: veranderingen in de kerkelijke opvattingen over de wereld van de arbeid en de betekenis van de handleidingen voor biechtvaders in dit veranderingsproces.⁸²

Vervolgens vermeld ik later werk van Le Goff over dit thema en reacties van andere onderzoekers op dit deel van zijn oeuvre; daarna volgt mijn commentaar daarop.

De beeldvorming over boeren

Le Goff begint zijn betoog in 'Les paysans et le monde rural dans la littérature du haut Moyen Âge'⁸³ met het signaleren van een verschijnsel dat op het eerste gezicht paradoxaal aandoet: hoewel de vroegmiddeleeuwse maatschappij overwegend agrarisch was en de grond vrijwel de enige bron van levensonderhoud en voorspoed, komen er in de teksten van de vijfde tot en met zevende eeuw die hij onderzocht vrijwel geen boeren voor. Hij verklaart dit uit een drievoudige mentale erfenis: die van de Griekse en Romeinse Oudheid, waarin veel handarbeid door slaven verricht werd, die van de 'barbaarse' krijgers die vaak leefden van buit en het krijgsbedrijf hoger stelden dan arbeid, en die van het vroege christendom waarin contemplatie meer gerespecteerd werd dan praktisch handelen.⁸⁴ Hierdoor stond arbeid, en dus ook agrarische arbeid in laag aanzien. Bovendien verdween de vrije boer dan wel niet helemaal, maar de meerderheid van de plattelandsbewoners geraakte in enigerlei vorm van afhankelijkheid en onvrijheid. En ten slotte werden de literatuur en de beeldende kunst in deze periode abstracter, minder gericht op de sociale werkelijkheid en op mensen.

Toch komen boeren af en toe, als het ware vermomd, in teksten voor als *pagani*, *pauperes* en *rustici*. *Paganus* betekent vanaf de vijfde eeuw zowel 'boer' als 'heiden'. Achter de aanduiding *pauper* – een woord met veel connotaties – gaat in sommige gevallen, namelijk wanneer zo iemand blijkens de tekst op het land werkt, een boer schuil. *Rustici* duidt op onwetenden, niet geletterden, maar in een aantal gevallen ook boeren. Opvallend is hoe vaak *paganus* en *rusticus* gebruikt worden in verband met negatieve stereotyperingen, zoals lelijk, zondig, drankzuchtig, losbandig en gevaarlijk.

82 Er laat zich per artikel één hoofdthema onderscheiden, behalve in 'Métiers licites et métiers illicites', waarin de vroegmiddeleeuwse veroordeling van bepaalde beroepen en de veranderingen daarin gedurende de latere Middeleeuwen tezamen behandeld worden.

83 Le Goff, 'Les paysans et le monde rural' (1966).

84 In dit artikel een beknopte beschrijving van de drievoudige erfenis; een uitvoeriger analyse geeft Le Goff in 'Travail, techniques et artisans' (1971), 111-115. Een belangrijke toevoeging inzake de 'barbaren' is het onderscheid dat hij daar aanbrengt tussen de 'inheemse' volken in het Europese deel van het Romeinse Rijk (Iberische, Italische en Keltische volken) en de veroveraars, vooral Germaanse volken.

Fasen in het denken over arbeid in de vroege Middeleeuwen

In 'Travail, techniques et artisans dans les systèmes de valeur du haut Moyen Âge (V^e-X^e siècle)' ⁸⁵ onderscheidt Le Goff een aantal kortere perioden die elk gekenmerkt worden door het feit dat arbeid een probleem vormde, althans in bepaalde milieus. Dat leidde tot reflectie en discussie in geschreven vorm, waardoor wij over bronnen beschikken. Van de vijfde tot en met de achtste eeuw werd in monastieke milieus nagedacht over de vraag of monniken wel moesten werken. Dat blijkt uit de kloosterregels en de hagiografie. Vanaf de achtste tot en met de tiende eeuw vond er in het kader van de Karolingische renaissance een zekere opwaardering van de arbeid plaats. Dat vond zijn neerslag in juridische en literaire teksten en in beeldend materiaal. Vanaf het einde van de negende eeuw zijn er expliciet geformuleerde waardesystemen, waaronder dat van de *tres ordines*, en daarna – maar dan zijn we al in de latere Middeleeuwen – beschrijvingen van de sociale hiërarchie zoals die in feite bestond, waarbij de *status* van de beroepsgroepen meer telde dan de juridische en religieus gekleurde *ordo*.

In de eerste periode, de vijfde tot en met achtste eeuw, raakte de arbeid uit beeld door technische, economische en sociale factoren: er waren bijna geen gespecialiseerde beroepen meer; arbeid werd vrijwel uitsluitend gezien als werk op het land; de vrije boeren en ambachtslieden verdwenen grotendeels; de leden van de wereldlijke en de geestelijke elite werkten niet. De bronnen spreken vrijwel niet over arbeid.

Toch waren er enige sectoren waarin arbeid wel positief gewaardeerd werd. Blijkens de kloosterregels dienden monniken te werken, hetgeen vooral bestond uit het kopiëren van handschriften, maar indien noodzakelijk ook uit werk in de kloostertuin en op het land. De smeden die de wapens van de aristocratie en de edelsmeden die hun sieraden en de pronkstukken van de kerken vervaardigden, stonden, blijkens hun hoge weergelden in de volksrechten en enige interessante vermeldingen in de hagiografie, in hoog aanzien. Zeldzame kostbare werktuigen, zoals ijzeren ploegscharen, genoten bijzondere bescherming. In de opsommingen van weergelden wordt niet alleen de hand van de krijgsman, maar ook die van de handwerksman en de slaaf beschermd, zij het met lagere boetes.

Dan komt wat Le Goff 'de Karolingische renaissance van de arbeid' noemt. Uitbreiding en intensievere uitbating van het bebouwde areaal vinden hun weerslag in contracten tussen eigenaren en gebruikers waarin eventuele ontginning en verbetering van de grond verdisconteerd zijn. Op de grote domeinen wordt het werk meer gereguleerd. In de literatuur en de beeldende kunst is er meer aandacht voor de wereld van de arbeid. Daar staat tegenover dat de monniken zich in deze periode juist uit veel soorten werk terugtrekken. Met de opkomst van de leer der drie 'orden' vanaf het einde van de negende eeuw – hier kort aangeduid – begint volgens Le Goff een nieuwe fase in het denken over arbeid.

85 Le Goff, 'Travail, techniques et artisans' (1971).

De ideologie van de tres ordines

Voor Le Goffs visie op de vroegmiddeleeuwse houdingen tegenover arbeid is de ideologie van de drie standen essentieel. Hij heeft zijn zienswijze uiteengezet in het artikel 'Note sur société tripartite, idéologie monarchique et renouveau économique dans la chrétienté du IX^e au XII^e siècle' en in de paragrafen 'La société des trois ordres' en 'De la société tripartite aux «états du monde»' in *La civilisation de l'Occident médiéval*.⁸⁶ Deze drie standen waren, zoals bekend, de geestelijken, de strijders en de boeren. Dit schema komt voor in een aantal negende-, tiende- en elfde-eeuwse teksten uit Angelsaksisch Engeland en Capetingisch proto-Frankrijk. Volgens Le Goff is dit de ideologische bezegeling van maatschappelijke ontwikkelingen die zich gedurende de vroege Middeleeuwen voltrokken hadden: de vorming van een priesterstand die meer dan daarvóór apart van de gewone gelovigen stond en de opkomst van een laag van aristocratische beroepsstrijders die boven de grote meerderheid van de bevolking, de boeren, stond. In degenen die in deze teksten als 'werkers' worden aangeduid ziet Le Goff niet een alle boeren omvattende stand of klasse, maar een elite daaruit, hen wie het gelukt is door ontginning van nieuwe grond hun inkomsten te vermeerderen.⁸⁷ Hij steunt voor deze interpretatie op lexicografisch onderzoek naar de woorden *labor*, *laborare* en *laboratus*.⁸⁸ Dat er in deze teksten alleen over een agrarische elite gesproken wordt, is volgens hem in overeenstemming met het aristocratisch karakter van de vroegmiddeleeuwse maatschappij. Maar nieuw is zijns inziens dat in dit ideologische schema voor het eerst naast de klerikale en de wereldlijke top een groep voorkomt die in economisch opzicht belangrijk is. Dat zou wijzen op meer waardering voor arbeid.

De teksten waarin over de *tres ordines* gesproken wordt, bevatten nog meer ideologische ladingen. Vrijwel al deze teksten zijn afkomstig van klerikale auteurs. Zij propageren daarmee de suprematie van de klerikale boven de wereldlijke elite. Verder is er volgens Le Goff een duidelijk verband tussen een aantal formuleringen van deze ideologie en pogingen een krachtiger monarchaal gezag te vestigen, waarbij de koning fungeert als handhaver van de vrede en als arbiter boven de drie standen die onder zijn leiding moeten samenwerken.

Ten slotte poneert hij dat de middeleeuwse formuleringen van het schema der drie standen teruggaan op een Indo-europees prototype. Hij is daartoe geïnspireerd door het onderzoek van enige Indo-europeanisten, vooral dat van Georges Dumézil (1898-1986), die deze ideologie onderzocht in een groot aantal taalgemeenschappen die alle tot de Indo-europese familie horen, van India tot Ierland. Dumézil voerde alle verschijningsvormen van deze ideologie terug op een hypothetisch, gereconstrueerd prehistorisch complex van voorstellingen. De eerste die – in een voetnoot, heel

86 Le Goff, 'Note sur société tripartite' (1968) en Idem, *La civilisation*, 319-329.

87 Le Goff, 'Note sur société tripartite', 85-88. Idem, *La civilisation*, 324. De betekenisontwikkeling naar 'derde stand', alle werkenden op het platteland en in de stad, is volgens hem van latere datum.

88 Le Goff, 'Note sur société tripartite', 87 noot 20, vooral verwijzend naar Niermeyer, 'En marge du nouveau Ducange'.

voorzichtig – een verband suggereerde tussen Dumézils materiaal en de middeleeuwse versies van deze ideologie was bij mijn weten Marcel David. Diens onderzoek naar de drie standen hield verband met zijn zoektocht naar beelden van de arbeid in de loop van de westerse geschiedenis, zoals dat ook bij Le Goff het geval is. Le Goff vermeldt Davids suggestie en bouwt die verder uit.⁸⁹

De ideologie van de *tres ordines* is volgens Le Goff dominant tot aan de twaalfde eeuw. Eerst probeert men dan nog de kooplieden te integreren in het drie standen-schema, totdat daarnaast nieuwe indelingen ontstaan, waarin de afzonderlijke beroepsgroepen verdisconteerd zijn. 'De stedelijke werkplaats is de smeltkroes waarin [de ideologie van] de in drieën gedeelde maatschappij desintegreert en het nieuwe beeld [dat van de beroepsgroepen] ontstaat'.⁹⁰

Toegestane en verboden beroepen

'Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident médiéval' is het enige van Le Goffs artikelen over arbeid waarin hij de hele Middeleeuwen bestrijkt.⁹¹ Dit stuk biedt de beste mogelijkheid om een indruk te krijgen van de totaalvisie die hem voor ogen stond. Daarom geef ik de inhoud vrij uitvoerig weer. Le Goff werkt hier met een groot corpus van uitspraken van klerikale auteurs over beroepen. In die grote hoeveelheid brengt hij ordeningen aan met behulp van een paar sleutelbegrippen: ten eerste primitieve taboes, ten tweede toevoegingen daaraan die samenhangen met de christelijke hoofdzonden en met bepaalde christelijke dogma's; op het hieruit resulterende vroegmiddeleeuwse 'systeem' werkt, ten derde, volgens hem een veranderingsproces in gedurende de tweede helft van de Middeleeuwen.

Als primitieve taboes noemt hij dat op bloed (waardoor slagers, beulen, chirurgijns en kappers geminacht of veroordeeld worden; de geestelijken verachten ook de strijders enigszins), het taboe van de onreinheid (hieronder vallen onder andere volders, koks en textielarbeiders), en het taboe op geld (dat de weerstand uitdrukt van een traditionele, overwegend agrarische economie tegen de opkomende geldeconomie en zich richt tegen kooplieden, mensen die geld uitlenen tegen rente, en al degenen die hun arbeidsvermogen verkopen tegen een loon in geld). De kerk incorporeert deze taboes. Bovendien staat zij als erfgenaam van de Grieks-Romeinse Oudheid wantrouwig tegenover niet-agrarische beroepen.

Verder voegt de kerk veroordelingen toe op grond van de hoofdzonden. Op grond van *luxuria*, het gelegenheid geven voor *conspicuous consumption*, worden herbergiers, kasteleins en hoerenwaarden veroordeeld, op grond van *avaritia*, inhalijsheid, kooplieden en juristen, op grond van vraatzucht de koks, op grond van trots en inhalijsheid de soldaten, en op grond van luiheid de bedelaars.

Als strijdig met christelijke dogma's wordt het maken van winst gezien, omdat

89 David, 'Les «laboratores» jusqu'au renouveau économique', 110 en noot 22, geciteerd door Le Goff, 'Note sur société tripartite', 85 noot 16. David richtte zich daarna op de geschiedenis van de arbeid en de arbeiders in latere periodes.

90 'Le chantier urbain est le creuset où se dissout la société tripartite et où s'élabore la nouvelle image', Le Goff, *La civilisation*, 327.

91 'Métiers licites et métiers illicites' (1963).

hieruit blijkt dat men hecht aan aardse goederen, verder woeker, omdat die niet in overeenstemming is met het christelijke idee van de broederschap van alle gelovigen, en ten slotte inkomsten uit niet scheppende beroepen. De ratio hierachter is dat de mens geschapen is naar het beeld van de scheppende God. De boer en de ambachtsman hebben wel recht op beloning omdat ze iets creëren of omvormen; beoefenaren van niet scheppende beroepen, zoals kooplieden, hebben dat niet. Dit is typerend voor een prekapitalistisch arbeidsethos.

Als de verstedelijking en de verdergaande arbeidsdeling doorzetten wordt de waardering voor allerlei beroepen herzien. Een belangrijk instrument hierbij is de scholastiek. Er wordt nu een onderscheid gemaakt tussen beroepen die altijd zondig zijn en beroepen die alleen in bepaalde gevallen tot zonde leiden. Het aantal intrinsiek verkeerde beroepen vermindert drastisch. Alleen jongleurs, prostituees en (bij Berthold von Regensburg) zwervers blijven volgens de geestelijke auteurs nog uitgesloten van het eeuwige heil. Inzake de beroepen die alleen in bepaalde gevallen tot zonde leiden ontwikkelt zich een casuïstiek. Zo zijn er nu verboden om bepaalde beroepen uit te oefenen die gelden voor bepaalde categorieën van personen. Geestelijken mogen bijvoorbeeld geen onderwijs in de medicijnen geven.

Door de opmars van het individuele geweten bezwijken de oude taboes. Een goede intentie geldt voortaan als ontlastende omstandigheid, bijvoorbeeld voor wie wapens maakt om de eigen mensen te verdedigen. Verder wordt nu vaak betoogd dat bepaalde beroepsactiviteiten nuttig zijn voor de gemeenschap en wordt werk positief gewaardeerd als de inspanning die nodig is om een product tot stand te brengen. Voordien veroordeelde beroepsgroepen – zangers, kooplieden, en soms zelfs prostituees – beginnen geaccepteerd te raken. Van nu af aan is er volgens sommige christelijke denkers voor de beoefenaren van alle beroepen een weg naar het heil.

Deze mentale verandering verklaart Le Goff uit de ingrijpende sociale veranderingen in de twaalfde en dertiende eeuw. Eerst is de dominante mentaliteit agrarisch, militair en elitair; veel beroepen worden geminacht omdat degenen die ze uitoefenen onvrij zijn of door hun beroepsactiviteiten hun vrijheid en hun arbeid verkopen. Gedurende de latere Middeleeuwen streven de nieuwe beroepsgroepen naar meer sociaal prestige. De godsdienst is een belangrijk middel daartoe. Alle beroepsgroepen slagen erin zich in de hemel – en dus ook op aarde – door een of meer eigen heiligen te laten vertegenwoordigen.

Wellicht maken de werkers eerst samen front tegen de twee oude elites, maar later raken zij verdeeld. Door een splijting van de stadsbevolking in 'hoog' en 'laag' ontstaan er twee soorten gilden. Voortaan is handarbeid de verachte categorie. In de minachting voor zulke arbeid spelen oude taboes mee. De slaggers zijn hiervan een sprekend voorbeeld. De kerk kan deze nieuwe vormen van sociale uitsluiting niet beteugelen. Zij geeft geen richting aan dit proces; ze volgt slechts.

Als ik Le Goff goed begrijp stelt hij in de slotpassage van dit artikel dat de klerikale beeldvorming met betrekking tot arbeid in het algemeen eerder resultante dan oorzaak is en dat de houdingen ten opzichte van arbeid meer door sociale dan door mentale factoren bepaald worden.⁹²

92 Le Goff, 'Métiers licites et métiers illicites', 107.

Ambachten en beroepen in de middeleeuwse handboeken van biechtvaders

In 'Métier et profession d'après les manuels de confesseurs du Moyen Âge' wordt de evolutie van de kerkelijke opvattingen over arbeid gedurende de latere Middeleeuwen nader geanalyseerd.⁹³ Het christendom was volgens Le Goff – die hier een door de theoloog Chenu uitgezet spoor volgt⁹⁴ – potentieel in staat de nieuwe wereld van de stedelijke arbeid een adequate, bij die wereld passende religieuze vorm te bieden, maar het moest dan wel eerst zijn oude weerstanden daartegen overwinnen. Onder de druk die de kerk en de wereld van de arbeid op elkaar uitoefenden veranderden ze allebei.

Drie ontwikkelingen acht Le Goff van wezenlijk belang. Ten eerste werd in de twaalfde eeuw de geloofsbeleving subjectiever. Dat is vooral af te lezen uit de evolutie van de biecht. Het oude 'tariefsysteem', waarin op elke zonde steeds dezelfde boetedoening stond, werd vervangen door onderzoek naar de intenties achter de gebiechte daden. Dit leidde in de dertiende eeuw tot de opbloei van een nieuw genre, de handleidingen voor biechtvaders.

Ten tweede kwam er een theologie van de arbeid op. Le Goff vaart hier wederom op het kompas van Chenu.⁹⁵ De nieuwe ordes hadden een andere opvatting over arbeid dan de benedictijnen. Er ontstond een spiritualiteit van de arbeid. En een theologie van de arbeid waarin die niet meer als penitentie, maar als weg naar het heil gezien werd. God werkte toen hij de wereld schiep en Adam werkte al vóór de zondeval in het Paradijs: arbeid nog niet als vloek, maar als zegen.

Ten derde veranderde – in samenhang met de twee eerstgenoemde factoren – de praktijk van de biecht. Na de instelling van de jaarlijkse biecht in 1215 werden de biechtvaders geconfronteerd met gewetensproblemen van mensen uit hun beroepspraktijk en zij bleken daarover te weinig kennis te hebben. In die leemte voorzagen enige leden van de nieuwe ordes met hun handboeken voor biechtvaders. Zij waren dankzij een universitaire opleiding voldoende geschoold en zij leefden, anders dan de leden van de oudere ordes, in steden. Er werd nu tijdens de biecht niet meer alleen naar de algemeen menselijke zonden gevraagd, maar ook naar zonden die bij de uitoefening van bepaalde beroepen begaan konden worden. Daarom werden in de handleidingen voor biechtvaders de oudere indelingen van de maatschappij vervangen door classificaties die beter aansloten bij de nieuwe stedelijke maatschappijvorm. Voor de auteurs van deze teksten was geld niet langer taboe. Een geldelijke beloning was gerechtvaardigd als daar een prestatie tegenover stond, werk en inspanning.

Le Goff refereert daarbij herhaaldelijk aan zijn eerdere onderzoek naar houdingen tegenover arbeid, maar ook aan zijn onderzoek naar de verschillende manieren van omgaan met tijd en aan conclusies die hij in *Marchands et banquiers* en in *Les intellectuels* ten aanzien van kooplieden en intellectuelen trok.⁹⁶ Op de samenhan-

93 Le Goff, 'Métier et profession' (1964).

94 Chenu, *Pour une théologie du travail*, geciteerd door Le Goff, *Ibidem*, 166 noot 7.

95 Chenu, *La théologie au douzième siècle*.

96 Le Goff, 'Métier et profession', 178-180.

gen die hij hiermee zichtbaar maakt, kom ik in mijn slotbeschouwing terug.

Ten slotte signaleer ik een verschil tussen dit artikel en het een jaar daarvoor gepubliceerde 'Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident médiéval'. Terwijl hij in dat artikel de kerk uiteindelijk toch een passieve rol lijkt toe te kennen, waarbij zij zich alleen maar aanpast onder de druk van de nieuwe sociaal-economische verhoudingen, ziet hij nu een actieve participatie van de kerk in dat veranderingsproces. Beide zienswijzen laten zich verdedigen en combinaties van die twee zijn ook mogelijk. Het is alleen opvallend dat Le Goff ze naast elkaar heeft laten staan zonder ze op elkaar te betrekken, ook toen hij deze twee stukken in zijn essaybundel opnam. Uit zijn latere werk blijkt duidelijk dat hij de voorkeur gaf aan de zienswijze waarin de kerk een actieve rol wordt toegekend. Is de slotpassage van 'Métiers licites et métiers illicites' een van de vele improvisaties die in het werk van Le Goff voorkomen, een spontane uiting van dat moment en niet meer dan dat? Of verraadt zich hier een zekere spanning tussen een overwegend 'mentalistische' en een overwegend materialistische geschiedopvatting?

Evenals ik dat bij de vorige thema's heb gedaan volgt nu, zoals aangekondigd een overzicht van later werk van Le Goff over houdingen ten opzichte van arbeid en van onderzoek van anderen dat direct bij dit deel van zijn oeuvre aanknoopt. Dan volgt een karakteristiek van zijn artikelen over arbeid, waarna ik enige kritiek formuleer en een paar suggesties voor toekomstig onderzoek doe.

Arbeid is een vitaal onderwerp voor Le Goff. Hij is er dan ook herhaaldelijk op teruggekomen.⁹⁷ *La civilisation de l'Occident médiéval* bevat geen synthese inzake dat onderwerp, waarschijnlijk omdat hij toen, begin jaren zestig, nog midden in het onderzoek daarnaar zat.⁹⁸ Maar nadien bleef het onderwerp hem, ook toen hij het als onderzoeksproject al lang had losgelaten, kennelijk na aan het hart liggen, zodat hij herhaaldelijk is ingegaan op een uitnodiging om hierover een bijdrage te leveren. Er zijn synthetiserende artikelen over arbeid van zijn hand uit 1972, 1978, 1989, 1990 en 1999.⁹⁹ Het laatste artikel in deze reeks, 'Travail' in de *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, is een heldere samenvatting van zijn eerdere onderzoek, verrijkt met nieuwe inzichten van hemzelf en van anderen.

97 Volledigheidshalve noem ik een artikel over Franciscus (Le Goff, 'Les catégories sociales' (1967, maar pas in 1973 gedrukt), over arbeid aldaar 120. Dit artikel werd later opgenomen in Le Goffs boek *Saint François d'Assise* (1999), hier geciteerd naar Idem, *Franciscus van Assisi*, 95-136; zie ook aldaar 149-151, 'Arbeid'.

Latere publicaties van Le Goff over de *tres ordines* heb ik vermeld op 93-94.

98 Hij roerde in dat boek wel thema's aan die verband houden met houdingen tegenover en beelden van de arbeid, bijvoorbeeld de materiële kant van het leven (aldaar 249-318) en vormen van klassenstrijd (367-382).

99 Zie de bibliografie in Revel en Schmitt (eds.), *L'ogre-historien*.

Weerklank op Le Goffs onderzoek naar opvattingen over arbeid

Eén opmerking vooraf. De bespreking van de discussie over één onderdeel van Le Goffs onderzoek – dat naar de ideologie der *tres ordines* – vindt men in de bijlage.¹⁰⁰ Daar zijn twee redenen voor. Ten eerste heeft deze discussie zo'n omvang aangenomen dat ook een summiere weergave daarvan de lijn van dit artikel te veel zou onderbreken. Ten tweede is het, omdat Le Goff voortbouwde op ideeën van Dumézil, noodzakelijk om argumenten betreffende de door deze geleerde veronderstelde Indo-europese fase van de drie standen-ideologie in de afweging te betrekken, waardoor we ver buiten het onderwerp belanden dat hier aan de orde is, namelijk houdingen tegenover arbeid in middeleeuws West-Europa. Hier zij vast gezegd dat er naar mijn mening aan de ideologie der *tres ordines* – door Le Goff, maar ook door anderen – te veel gewicht is toegekend en dat ik redenen zie om aan de juistheid te twijfelen van sommige uitspraken die er over deze ideologie gedaan zijn. Ik vermoed dat de ideeën die Le Goff in andere stukken over arbeid, bijvoorbeeld in 'Les paysans et le monde rural dans la littérature du haut Moyen Âge' en in 'Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident médiéval', gelanceerd heeft, op den duur vruchtbaarder zullen blijken te zijn.

Voorzover mij bekend is er (afgezien van de discussie over de *tres ordines*) weinig onderzoek naar middeleeuwse opvattingen over arbeid verricht dat direct bij het werk van Le Goff aansluit.

Het hoofdstuk over rijkdom en arbeid in *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*¹⁰¹ van Aaron Goerjewitsj (geb. 1924) verloopt volgens geheel eigen lijnen die het parcours van Le Goff maar zelden kruisen. Goerjewitsj haalt maar eenmaal een artikel van hem aan. Hij citeert dat naar de Oostduitse bundel waarin het oorspronkelijk afgedrukt werd.¹⁰² Dat kan bevreedmen, gezien de latere hartelijke en levendige dialoog tussen deze twee mediëvisten. De verklaring is dat de oorspronkelijke Russische editie van Goerjewitsj' boek verscheen in 1972. Lang niet alle Westerse vakliteratuur was toen voor Russische onderzoekers beschikbaar. En Le Goff bundelde zijn stukken over arbeid pas in 1977.

Freedman citeert Le Goff meer dan eens in zijn mooie boek *Images of the medieval peasant*; hij lijkt hem als een voorganger en misschien als een inspiratiebron te zien.¹⁰³

In de door Robertson en Uebel uitgegeven bundel *The Middle Ages at work* wordt Le Goff daarentegen maar tweemaal aangehaald.¹⁰⁴

Ten slotte vestig ik de aandacht op een antropologiserende cursus over arbeid in preïndustrieel Europa van de FernUniversität Hagen¹⁰⁵ en op een goede beknopt-

100 Alhier, 91-94.

101 Gurjewitsch, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*, 247-326.

102 *Ibidem*, 300 noot 79; zie ook 307 noot 97, een aanhaling uit *La civilisation*.

103 Freedman, *Images of the medieval peasant*, Index.

104 Robertson en Uebel (eds), *The Middle Ages at work*, 8 en 145.

105 Eriksson, Kuchenbuch e.a., *Arbeit im vorindustriellen Europa*. Ik heb deze publicatie nog niet kunnen bekijken. Hier kan men invloed van Le Goffs werk verwachten, vgl. Kuchenbuch,

te bibliografie over arbeid in het interessante door Dinzelbacher uitgegeven verzamelwerk *Europäische Mentalitätsgeschichte*.¹⁰⁶

Le Goffs publicaties over arbeid: een karakteristiek en een discussiebijdrage

De resultaten van Le Goffs onderzoek naar de evolutie van de houdingen tegenover arbeid bevestigen de gangbare periodisering van de middeleeuwse geschiedenis in een 'eerste' en een 'tweede helft' op basis van een geheel nieuw onderzoeksobject. Daarin lijkt dit onderzoek op zijn onderzoek naar de omgang met tijd. De chronologische tweedeling op grond van dit nieuwe criterium heeft hij in 'Travail, techniques et artisans dans les systèmes de valeurs du haut Moyen Âge' verfijnd door een nadere geleiding van de vroege Middeleeuwen in kleinere periodes, die elk volgens hem gekenmerkt werden door een eigen inbreng inzake de opvattingen over arbeid.

In dit onderzoek vormen sociale verschillen een belangrijke variabele. Le Goff legt er de nadruk op dat de leden van verschillende sociale lagen en beroepsgroepen invloed hadden op het ontstaan en voortleven van opvattingen over arbeid. De middeleeuwse maatschappij was, zo blijkt hieruit weer eens, niet monolithisch, maar gelaagd, vaak in interne conflicten verwickeld, en daardoor dynamischer dan vaak gedacht werd.

Bij herlezing van deze artikelen werd ik opnieuw getroffen door de rijkdom aan ideeën, de kwaliteit en de omvang van de documentatie, en de charme die uitgaat van de manier waarop Le Goff zijn onderzoeksresultaten verwoordde. Hoewel in elk van de vijf artikelen over arbeid een bepaald onderwerp behandeld wordt, is de innerlijke samenhang van het project dat hem voor ogen stond en dat hij ook gedeeltelijk realiseerde, overduidelijk.

Op het vlak van ideeën vond Le Goff een belangrijke inspiratiebron in het werk van een theoloog en historicus van de middeleeuwse theologie, Marie-Dominique Chenu (1895-1990). Le Goff en Chenu ontmoetten elkaar in de jaren vijftig geregeld en wisselden toen intensief ideeën uit. Le Goff heeft in een respectvolle terugblik op het oeuvre van Chenu diens invloed op zijn eigen werk beschreven. Hij noemt daar met name Chenu's idee dat er in de theologie van de twaalfde en dertiende eeuw een radicale herwaardering van de arbeid in positieve zin plaatsvond.¹⁰⁷ Dit idee maakt een wezenlijk bestanddeel uit van Le Goffs visie op de evolutie van de denkbeelden over arbeid en zal dat in zijn latere publicaties daarover ook blijven.¹⁰⁸ Op de betrekkingen tussen Chenu en Le Goff kom ik in de slotparagraaf van dit artikel terug.

Naast ideeën van Chenu gebruikte Le Goff de resultaten van onderzoek van

'Zwischen Lupe und Fernblick', 276-277 en 289.

106 Dinzelbacher (ed.), *Europäische Mentalitätsgeschichte*, 348-349. Dinzelbacher stelde deze bibliografie samen; het artikel 'Mittelalter' in de afdeling 'Arbeit und Fest' (1993), aldaar 336-347, is van de hand van Le Goff.

107 Le Goff, 'Le père Chenu', 376.

108 Zie bijvoorbeeld Le Goff, 'Travail' (1999).

vakgenoten die werkzaam waren op tal van onderzoeksgebieden en die onderzoek deden in uiteenlopende periodes, ook vóór en na de Middeleeuwen. Hij gebruikte verder inzichten van archeologen, kunsthistorici, literatuurhistorici, taalkundigen en antropologen.

Voor zijn onderzoek naar houdingen tegenover arbeid bracht hij een enorm dossier bijeen: theologische verhandelingen, preken, hagiografische teksten en andere verhalende bronnen, oorkonden, wereldlijke en kerkelijke juridische teksten (onder andere *capitularia*, optekeningen van volksrechten en synodale statuten), kloosterregels, handboeken van biechtvaders, gedichten, afbeeldingen en archeologische objecten.

Dat is dus heel veel, zoveel dat misschien wel niemand de resultaten van Le Goffs onderzoek helemaal kan beoordelen. Men zou daarvoor alles wat hij citeert moeten lezen, en liefst nog meer: om vast te stellen of bronnen die hij niet gezien heeft de zelfde uitkomsten opleveren. Daar komt bij dat er, zoals gezegd, over houdingen ten opzichte van arbeid na Le Goff tot nu toe weinig heronderzoek gedaan is. Toch heeft de geïnteresseerde mede-onderzoeker enige mogelijkheden om zich, zij het dan vaak op basis van minder kennis, een enigszins gefundeerde mening te vormen over zijn werk en om mee te denken over toekomstig onderzoek naar beeldvorming over arbeid.

Allereerst komt dan het lexicografische en semantische onderzoek in aanmerking. Le Goff heeft dat altijd veel bedreven. Ook in zijn artikelen over arbeid neemt het een prominente plaats in. Zijn beschouwingen over de betekenissen van woorden als *paganus*, *pauper*, *rusticus* en *laborator* zijn daar voorbeelden van. Toen hij dit onderzoek deed, in de jaren zestig en de vroege jaren zeventig, waren woordenboeken en indices op edities van bronnen de enige hulpmiddelen. De opmars van de elektronica heeft sindsdien een veel grondiger lexicografie mogelijk gemaakt.¹⁰⁹

Ten tweede is het mogelijk zinvolle bijdragen te leveren aan het onderzoek over houdingen tegenover arbeid op basis van een minder omvangrijk, maar degelijk dossier. Een voorbeeld daarvan is het boek van Paul Freedman over de beeldvorming over boeren in de Middeleeuwen.¹¹⁰ Freedmans onderwerp is beperkter dan dat van Le Goff; hij behandelt slechts één beroepscategorie – maar wel een heel belangrijke – en doet dat systematisch: hij verzamelde veel bronnen en onderzocht die vanuit allerlei gezichtshoeken.

Een derde mogelijkheid is meedenken op een wat abstracter niveau. Men kan daarbij denken aan voorstellen om de door Le Goff behandelde problemen in andere kaders te bezien, andere onderwerpen in de discussie te betrekken, andere bronnen aan te boren, enzovoort.

In wat hier volgt ga ik vooral deze derde mogelijkheid na. Ik plaats kantteke-

109 Een vroeg voorbeeld in de recensie op *La naissance du Purgatoire* van Genicot in diens besprekingsartikel 'L'Occident du X^e au XII^e siècle', 420-426, waarin hij met behulp van de toen nog nieuwe elektronische inventarisatie van de in het tegenwoordige België geschreven teksten de frequentie van de woorden *purgatorius* en *purgatorium* – essentieel voor Le Goffs betoog – naging.

110 Freedman, *Images of the medieval peasant*.

ningen bij enige zienswijzen van Le Goff, deels kritisch van aard, en doe wat suggesties om de vraagstelling uit te breiden. Daarbij zal ik enkele voorbeelden ontleenen aan mijn eigen onderzoek naar middeleeuwse groepsstructuren.

Primitieve taboes. Dit is een van de sleutelbegrippen die Le Goff in 'Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident médiéval' loslaat op zijn grote corpus van teksten dat de gehele Middeleeuwen omspannt. In het systeem waarmee de vroegmiddeleeuwse kerk de verschillende beroepen beoordeelde en vooral veroordeelde, zou zij een aantal primitieve taboes opgenomen hebben, de taboes op bloed, onreinheid en geld. Deze van oorsprong prechristelijke verboden zou de kerk gecombineerd hebben met de criteria die zij reeds hanteerde: de lijst van hoofdzonden en de christelijke dogma's. Over de taboes beweert Le Goff dat zij heel oud zijn en eigen aan primitieve maatschappijen. Zij vormen zijns inziens een primitief onderdeel van de middeleeuwse mentaliteit.¹¹¹ Een briljant idee, maar het roept wel vragen op. Veronderstelt Le Goff dat alle primitieve maatschappijen wat taboes betreft identiek waren? En vooral, hoe oud waren de taboes op bloed, onreinheid en geld toen de vroegmiddeleeuwse kerk ze in haar systeem incorporeerde? Het taboe op geld kan niet ouder zijn dan de geldeconomie. Het begrip primitiviteit suggereert een toestand waaraan de tijd niet te pas kwam, een soort eeuwigdurende ouderwetsheid die in de Derde Wereld pas eindigde door de komst van de westerlingen en in middeleeuws West-Europa door de commerciële revolutie van de twaalfde en dertiende eeuw. Tien jaar na het verschijnen van 'Métiers licites et métiers licites' zou Le Goff in een artikel, waarin hij overigens een warm pleidooi hield voor het introduceren van cultureel antropologische vraagstellingen en methodes in de geschiedwetenschap, zijn medehistorici er – terecht – voor waarschuwen zich door tijdloos aandoende structuren te laten fascineren!¹¹²

Hoe ging ideologische beïnvloeding in zijn werk? Le Goff stelt herhaaldelijk dat bepaalde groepen, zodra zij economisch krachtiger werden, druk uitoefenden op de dominante ideologie en mentaliteit, met het gevolg dat deze veranderden. Dat er vanaf de negende eeuw teksten worden opgesteld over de ideologie van de *tres ordines* houdt volgens hem in dat de auteurs van deze teksten rekening hielden met de toegenomen betekenis van de categorie die in deze ideologie de derde *ordo* vormde.¹¹³ Ook stelt hij dat de veranderingen in opvattingen over arbeid in de twaalfde- en dertiende-eeuwse theologie ondenkbaar zijn zonder de dwingende aanwezigheid van een zich in economisch, sociaal en religieus opzicht ontplooiende stadsbevolking.¹¹⁴

Dit is een door het marxisme geïnspireerde benadering. Een krachtige kant van de marxistische theorie is dat zij gericht is op onderzoek naar maatschappijen in hun geheel. Marxistisch georiënteerde onderzoekers gaan ervan uit dat sociale la-

111 Le Goff, 'Métiers licites et métiers illicites', 93-95.

112 Le Goff, 'L'historien et l'homme quotidien' (1972), 346-348.

113 Le Goff, 'Travail, techniques et artisans', 125.

114 Le Goff, 'Métier et profession', 168 e.v.

gen of klassen niet los van elkaar staan. De betrekkingen tussen de verschillende lagen of klassen zien deze onderzoekers als openlijk of latent antagonistisch. Conflicten beschouwen zij als sleutelsituaties die veel inzicht geven in de maatschappelijke werkelijkheid. Zulke situaties zijn volgens hen demonstraties, stakingen en revoluties. Maar ook ideologische strijd hoort daartoe. En dat is wat Le Goff aan de orde stelt als hij de zich emanciperende sociale lagen beschrijft die in toenemende mate druk uitoefenen op tot dan toe dominante opvattingen over arbeid.

Deze benadering lijkt me zeker vruchtbaar, maar ik zou graag meer weten over de processen waarbinnen van één sociale laag druk uitging die leidde tot ideologische aanpassing bij de leden van een andere sociale laag. Waar moeten we de 'overslagplaatsen' van zulke ideeën zoeken, de micromilieus waarin de leden van de verschillende sociale lagen net elkaar in gesprek raakten? De stedelijke milieus van de twaalfde en dertiende eeuw waarin zulke communicatie plaatsvond heeft Le Goff mijns inziens overtuigend beschreven. Daarin werden de leden van de nieuwe ordes telkens weer geconfronteerd met de sociale werkelijkheid van alledag. De praktijk van de biecht bracht tal van situaties met zich mee waarin geestelijken zich met handwerkers en kooplieden moesten verstaan.¹¹⁵ Maar hoe kan zo iets in zijn werk gegaan zijn bij de elite lieden die de teksten opstelden waarin de ideologie van de *tres ordines* verwoord is? Zeker, kloosters en bisschoppelijke paleizen waren geen gesloten werelden en ik twijfel er dan ook niet aan dat de geestelijke elite aan invloeden van buitenaf blootstond, maar vraag me wel af hoe en in welke concrete situaties die invloeden werkzaam waren.

Ook over de beïnvloeding in omgekeerde richting, die van de clerus op het lekenvolk, zou opnieuw nagedacht moeten worden. Grootte en aard van die invloed zijn lang niet altijd vast te stellen. We komen wel te weten wat de geestelijken op de leken wilden overdragen, maar vaak niet of dat ook lukte. Soms zit het mee. Bij mijn onderzoek naar groepsstructuren in de Nederlanden stuitte ik enkele malen op leken die zich van religieuze argumenten bedienden. De wevers van Sint Truiden die door hun stadsbestuur en hun medestedelingen vernederd werden, beriepen zich op het voorbeeld van de eerste christenen die op een eerlijke manier met het werk van hun handen in hun levensonderhoud voorzagen. Zij vonden, zo zeiden ze, zichzelf heel wat meer waard dan corrupte hoge heren en rechters.¹¹⁶ Maar dergelijke getuigenissen zijn schaars. Dat dwingt ons ertoe in veel gevallen terughoudend te zijn en ons niet te laten begoochelen door de retoriek van onze middeleeuwse zegslieden.

Periodisering. Le Goffs bevindingen inzake de veranderende houdingen tegenover arbeid bevestigen zoals gezegd, zij het op basis van een nieuw onderzoeksobject, de bekende opdeling van de Middeleeuwen in twee helften. Het merkwaardige is dat deze conclusie iets teleurstellends heeft – we leren meer over iets dat we al wisten – en dat zij tegelijk de kwaliteit van 'het vanzelfsprekende' bezit,

115 Le Goff, 'Métier et profession', 175-177.

116 Künzel, *Beelden en zelfbeelden*, 162-164.

een kwaliteit waarvan de fysicus Robbert Dijkgraaf onlangs zei dat zij een kenmerk van wetenschappelijke waarheid is.¹¹⁷ Mogelijk kan verder onderzoek toch leiden tot een verfijning van de chronologische indeling. Le Goff heeft hiertoe al een aanzet gegeven in zijn artikel 'Travail, techniques et artisans'.

Meer mentaliteiten en daarbij horende waarden naast elkaar. Le Goff heeft een open oog voor het feit dat er in de wereld der leken andere opvattingen over arbeid geleefd hebben dan in de klerikale en noemt daarvan ook voorbeelden. Maar hij is van mening dat dit niet geleid heeft tot waardesystemen die bewust uitgewerkt en systematisch uiteengezet waren.¹¹⁸ Zij zouden impliciet gebleven zijn totdat ze door middel van historisch onderzoek gereconstrueerd werden. Ik vraag me af of dit verschil tussen gesystematiseerde en impliciete waardesystemen wel zo zwaar moet wegen. Waardesystemen blijven immers heel vaak impliciet. Normen en waarden worden middels socialisatieprocessen ingeprent, in de dagelijkse praktijk, meer door voorbeeldgedrag en sancties dan door uitleg. Vervolgens horen ze tot wat Bourdieu de habitus noemt: een geheel van routines die verinnerlijkt zijn en daardoor dwingend, maar – zegt hij uitdrukkelijk – zonder dat erover gereflecteerd wordt. En dus is er ook van systematiek geen sprake.

Er zijn buiten de kerkelijke sfeer in elk geval veel voorbeelden te vinden van oordelen over beroepsactiviteiten die teruggaan op andere morele categorieën dan de kerkelijke. Le Goff noemt het prestige dat smeden en goudsmeden genoten een Germaanse erfenis.¹¹⁹ Er is meer. Het taboe op bloed – door hem genoemd als bron van de klerikale minachting voor strijders – gold niet in de epische poëzie. De troubadour Bertrand de Born verheugde zich op de komst van de lente: dan kon hij weer vechten en plunderen.¹²⁰ De aristocraten ontleenden een positief zelfbeeld aan hun assertieve, potentieel agressieve instelling – die was in hun 'beroep' dan ook noodzakelijk – terwijl geestelijke auteurs dat vanuit hun waardesysteem als *superbia*, zondige hoogmoed, veroordeelden.¹²¹ Weer een heel ander contrast was in het spel bij de door Le Goff gesignaleerde minachting van mensen die werkten voor hen die dat niet deden.¹²² Het bekende laatmiddeleeuwse vers 'Toen Adam ploegde en Eva weefde, waar was toen de edelman?' is daar een sprekend voorbeeld van.¹²³

Uit dit alles blijkt dat er naast de kerkelijke hiërarchieën van waarden in elk geval bepaalde waarderingen van beroepsactiviteiten gebruikelijk waren die niet voortvloeiden uit klerikale normen en waarden. Ik heb de indruk dat deze waardeoordelen gecentreerd waren rondom waarden die door de leden van bepaalde beroepsgroepen en sociale lagen hooggehouden werden.

117 In het televisieprogramma Zomergasten, 7 augustus 2005.

118 Le Goff, 'Travail, techniques et artisans', 109.

119 Le Goff, *Ibidem*, 113 en 120, zie ook 116-117.

120 Bloch, *La société féodale*, 409, 413.

121 Künzel, *Beelden en zelfbeelden*, 105-106, 177.

122 Le Goff, 'Métiers licites', 105.

123 Hilton, *Bond men made free*, 211-212.

Daarom is het wellicht interessant om te experimenteren met een model dat vergelijkbaar is met het hiervóór besproken model van Halbwachs inzake de omgang met tijd. Men zou kunnen veronderstellen dat in principe iedere beroepsgroep of sociale laag een voor die groep of laag specifieke opvatting over de waarde van arbeid had. Een reeks van onderzoeksvragen ligt dan voor de hand. Waren er centrale waarden waaruit dergelijke opvattingen voortvloeiden? Werd aan arbeid die door andere beroepsgroepen of sociale lagen verricht werd dezelfde waarde toegekend als aan arbeid door leden van de eigen groep, of niet? Hoe werd niet werken gewaardeerd door leden van groepen die wel werkten, en omgekeerd?

Spanning en verscheidenheid binnen een groepsmentaliteit. Een kernpunt in Freedmans boek *Images of the medieval peasant* is dat volgens de kerkelijke leer alle christenen gelijk zijn, maar dat volgens veel klerikale auteurs boeren toch om allerlei redenen minder waard zijn dan anderen: alle mensen zijn gelijk, maar toch ook weer niet. Freedman ziet in die tegenstrijdigheid een voortdurende bron van spanningen. En dat niet alleen in de betrekkingen tussen clerus en boeren, maar ook binnen de klerikale groepsmentaliteit.¹²⁴ Dat vind ik een interessante manier om naar groepsmentaliteiten te kijken, die ook op andere sociale lagen zou kunnen worden toegepast. Bij deze benadering focust men niet op in sociaal en mentaal opzicht homogene groepen, maar op interne spanningen die voortkomen uit tegenstrijdigheden tussen de aangehangen waarden. Zulke tegenstrijdigheden veroorzaken instabiliteit en kunnen werken als bronnen van dynamiek en verandering.

Ook Le Goff heeft innerlijke tegenstrijdigheid in zijn model ingebouwd, namelijk wat hij noemt de ambivalentie tegenover arbeid in de 'erfenissen' uit de antieke, de 'barbaarse' en de joodse cultuur. In elk van deze culturen bestonden positieve en negatieve beelden van de arbeid, die doorwerkten in de West-Europese middeleeuwse cultuur.¹²⁵ Ik heb de indruk dat Le Goff deze 'erfenissen' ziet als reservoirs waaruit door de tijd heen wisselende selecties gemaakt werden. Een tijdlang kon een bepaald negatief beeld overheersen, bijvoorbeeld de zwoegende Adam van na de zondeval, daarna een positief beeld, bijvoorbeeld Adam die in het Paradijs een soort mede-werker van God was. Die selecties zouden dus *na* elkaar gemaakt zijn. Freedman ziet daarentegen verschillende beelden van boeren en hun werk die *naast* elkaar werkzaam waren. Het een hoeft overigens het ander niet uit te sluiten.

Binnen de kerkelijke mentaliteit is er nog een ander verschil te onderkennen wanneer het gaat om de waardering van arbeid. Die mentaliteit was niet – of niet altijd – monolithisch. Er zijn soms lagen in te onderscheiden die lijken samen te vallen met verschillen tussen de door de clerici beoefende genres. In de vroegmiddeleeuwse theologische geschriften worden kooplieden vaak negatief beoordeeld omdat zij hun handelswaar niet zelf produceren en er toch aan verdienen. Maar in diezelfde periode worden in sommige verhalende bronnen handelsactiviteiten beschreven zonder een spoor van afkeuring.¹²⁶

124 Freedman, *Images of the medieval peasant*, *passim*, bijvoorbeeld 2-3.

125 Le Goff, 'Travail, techniques et artisans', 111-115, 'L'ambiguïté des héritages'.

126 Künzel, *Beelden en zelfbeelden*, 81-83.

'Autonome', niet in geschreven vorm gedocumenteerde mentaliteiten. Deze en de volgende suggestie zijn bedoeld om de eenzijdigheid van veel geschreven teksten te omzeilen. Archeologisch aantoonbare continuïteit van het drieslagstelsel in een bepaalde dorpsgemeenschap wijst erop dat deze organisatievorm van de arbeid binnen die gemeenschap langdurig gefunctioneerd heeft. Dat veronderstelt een collectieve verinnerlijking van normen inzake de arbeid die verricht moest worden en sancties op overtreding van die normen. Hoe zelfstandiger een collectiviteit was, des te kleiner de kans dat daarover iets op schrift gesteld werd. Men heeft terecht gewezen op de ondervertegenwoordiging van de vrije boeren in de bronnen uit de vroege Middeleeuwen. Archeologisch onderzoek kan deze lacune helpen opvullen. Le Goff heeft trouwens nadrukkelijk gepleit voor archeologisch onderzoek omdat men daardoor zicht krijgt op een cultuur die veel meer omvatte dan de beperkte wereld van de *literati*.¹²⁷

Impliciete waardering voor arbeid. Le Goff en anderen met hem wijzen er terecht op dat de boeren in de vroege Middeleeuwen doorgaans weinig in tel waren bij de geestelijke en wereldlijke elite. Maar als er in die periode grond werd overgedragen, gebeurde dat vaak mét de mensen die erop woonden en die grond bebouwden. Dat wijst niet op respect voor die mensen, mogelijk ook niet op respect voor het werk dat ze verrichtten, maar wel blijkt daaruit dat de leden van de elite hen, naast en in combinatie met het land, als een productiefactor zagen. Zo dit al geen waardering voor arbeid was, hield het toch de impliciete erkenning in dat de factor arbeid onmisbaar was. Er zijn wellicht meer van zulke stilzwijgende, maar daarom niet minder sprekende getuigenissen over de waardering van arbeid te vinden.

4. Slotbeschouwing

Le Goff aan het werk

Le Goff is in mijn ogen in de eerste plaats een uiterst praktische onderzoeker, iemand met een ambachtelijke instelling. Vernuftig en efficiënt verzamelt hij de bronnenbestanden die hij nodig heeft. Teksten analyseren doet hij met een kennelijk plezier.

Al in een vroeg stadium begint hij de te behandelen stof te structureren in een ontwerp, een schema van de compositie.¹²⁸ In het artikel 'Travail, techniques et artisans dans les systèmes de valeur du haut Moyen Âge' (1971) is zo'n skelet heel zichtbaar gebleven: een geleding in paragrafen, subparagrafen en nog weer kleinere onderafdelingen die aangeduid worden met Romeinse en Arabische cijfers, hoofdletters, kleine letters en tussenkoppen. Bij dit structureren staat Le Goff zichzelf toe te improviseren. Zijn werkwijze wordt gekenmerkt door spontaniteit, soms zelfs door haast. In het zo even geciteerde artikel zijn sommige onderwerpen

127 Le Goff, 'Métier et profession', 163.

128 Persoonlijke mededeling.

alleen door steekwoorden aangeduid. Een voordeel hiervan is dat men kan zien hoe hij zijn ontwerpen maakt. De spontaniteit werkt ook wel eens door in de hele vormgeving: sommige artikelen zijn combinaties van onderzoeksprogramma's, synthetiserende ontwerpen en case-studies.

Ook de nadere detaillering doet nogal eens aan als improvisatie. Een voorbeeld daarvan is te vinden in een lange voetnoot bij het artikel 'Note sur société tripartite, idéologie monarchique et renouveau économique dans la Chrétienté du IX^e au XII^e siècle'. Daarin draagt hij materiaal aan over het verband tussen de monarchie en de 'derde component' van het Indo-europese systeem der drie functies, landbouw en economische voorspoed. Achtereenvolgens komen elementen uit de Griekse en Romeinse mythologie ter sprake, symboliek bij de Scythen en bij enige Slavische volken, een hagiografische tekst uit Frankrijk en etnografisch materiaal uit een boek van Frazer, waarna hij terugkeert naar de concrete economische omstandigheden waaronder de ideologie der *tres ordines* volgens hem in elfde-eeuws Capetingisch Frankrijk opbloeide, onder verwijzing naar *Les caractères originaux de la France rurale* van Marc Bloch.¹²⁹ In dergelijke associatieve gedachtegangen worden tentakels tastend uitgestrekt in een poging zoveel mogelijk fenomenen in de modelvorming te betrekken of om de geldigheid van het model zover mogelijk op te rekken. Ik denk wel eens dat zulke schetsmatige passages het meest vruchtbare deel van Le Goffs oeuvre vormen.

Zo'n losse vormgeving, waarbij de maker het zich permitteert de sporen van zijn zoektocht, met alle onafheid en openheid van dien, te laten staan, komt in de geschiedwetenschap weinig voor (althans in publicaties; in de wandelgangen permitteren we ons meer). De conventie schrijft voor dat onze publicaties afgerond zijn of tenminste lijken. Dat kan maken dat iets goed doordacht, grondig getoetst en helder verwoord wordt. Maar het kan ook leiden tot een retorische inkleding die de gaten camoufleert en door een al te gepolijste vorm niet meer noodt tot mee- en tegendenken. De charme van het schetsmatige, van het onvoltooide ligt daarentegen in de uitnodiging tot een vervolg, tot discussie en tot verder onderzoek. Daarom zijn de essays van Le Goff over arbeid (en over sommige andere onderwerpen) heel geschikt voor werkcolleges. Het heen en weer switchen tussen ontwerpen en toetsen, tussen synthese en detailonderzoek zoals hij dat praktiseert, kan ingebouwd worden in de opleiding van onderzoekers: eerst met lef leren denken, dan je bedachtzaam inperken, vervolgens toch weer een grote lijn proberen te zien.¹³⁰

Deze enthousiaste man van de praktijk is tegelijk iemand die op zijn onderzoek reflecteert. Hij houdt zich verre van de filosofie van de geschiedenis, maar is ervan overtuigd dat het nuttig en nodig is om na te denken over wat hij doet. Methodologie bedrijft hij – afgezien van enkele programmatische geschriften – ook weer op een praktische manier, tijdens het onderzoek. Zijn theoretische overwegingen brengt hij nogal eens in voetnoten onder, in reflexieve terzijdes, om wel te verantwoorden waarom hij bepaalde keuzes maakt en toch niet in de vaart van zijn beoogde geremd te worden.

129 Le Goff, 'Note sur société tripartite', 89 noot 24.

130 Dit idee komt voort uit een gesprek met Thomas Meijers. Le Goff liet zich in dezelfde geest

Maar achter alle losheid gaat iets heel anders schuil: consistentie waar het de grote lijn betreft. Want de verschillende hier besproken onderzoeken hangen nauw met elkaar samen. De innerlijke samenhang is zo krachtig dat men ze zelfs als één groot doorlopend onderzoek kan zien.

Inspiratiebronnen

De praktijk van Le Goffs onderzoek wordt gevoed door ideeën. Tot de inspiratiebronnen die hem langdurig vergezeld hebben rekt hij het marxisme, het perspectief van de *longue durée* van Braudel en de culturele antropologie. Zo formuleert hij het tenminste in 1977, in het woord vooraf bij zijn essaybundel *Pour un autre Moyen Âge*.¹³¹ In de jaren vijftig en zestig hebben vooral het marxisme en het idee van de *longue durée* hem beïnvloed. Tot Le Goffs duurzame inspiratiebronnen hoort verder het gedachtengoed van Marc Bloch (1886-1944), op wie hij in de loop van zijn leven steeds weer terugkomt, en dat van latere Annales-historici. Van hen noemt hij naast Fernand Braudel met zijn lange termijn-perspectief Maurice Lombard (1904-1965) als de man die zijn ogen geopend heeft voor fenomenen die zich voordoen in grote geografische ruimtes.¹³²

Daar komen per project 'speciale' inspiratiebronnen bij. Voor elk onderzoek verzamelt hij de 'intellectuele werktuigen' die hij denkt nodig te hebben: ideeën van Henri Pirenne voor zijn onderzoek naar de cultuur en de mentaliteit van de kooplieden, ideeën van Halbwachs voor zijn onderzoek naar de beleving van tijd, ideeën van Chenu en Dumézil voor zijn onderzoek naar beeldvorming over arbeid.

Dat is al een bont gezelschap: een historicus, een socioloog, een theoloog/historicus en een Indo-europeaanist. En hiermee heb ik alleen nog maar de belangrijkste genoemd. Le Goff is uit overtuiging interdisciplinair. Concepten en inzichten uit allerlei takken van wetenschap smeedt hij samen tot instrumenten voor het historisch onderzoek. 'Ik ben een knutselaar', zei hij daarover.¹³³ Hij heeft er een talent voor te voorzien dat een idee op een vruchtbare manier gebruikt kan worden, eventueel na wat bijgesteld en omgebogen te zijn. En hij bedrijft geen modieus eclecticisme: de selectie van ideeën en concepten uit andere disciplines vindt plaats in functie van zijn eigen onderzoeksdoelen, en niet omgekeerd.

Het marxisme, het christendom en de mentaliteitsgeschiedenis

In de jaren vijftig, zestig en zeventig van de vorige eeuw was het politieke, religieuze en intellectuele klimaat in Frankrijk in hoge mate onderhevig aan twee gro-

uit over het didactische nut van 'wild denken' in 'Le père Chenu et la société médiévale' (1997), 374. Hij beschrijft daar hoe hij zijn studenten wel eens opwekte een tijdje met een hypothese te leven waarvoor nog geen steun in de teksten gevonden was, met een mengeling van durf en kritische zin.

131 Le Goff, 'Préface' (1977), 9.

132 Le Goff, 'Préface', 13. Idem, 'L'appétit de l'histoire', 211, 216.

133 Persoonlijke mededeling. Hij verwees daarbij naar de term *bricolage*, die Lévi-Strauss gebruikte als karakterisering van het 'primitieve denken'.

te krachten: het marxisme en het christendom. In dat klimaat heeft de mentaliteitsgeschiedenis zich ontwikkeld.

Over de verhouding tussen de mentaliteitsgeschiedenis en het marxisme is destijds veel gepiekerd en getwist. Achteraf bezien zou het wel eens kunnen zijn dat het daarbij eigenlijk niet zozeer ging om de vraag of de marxistische theorie een adequate analyse van culturele en mentale fenomenen mogelijk maakte. De concepten 'ideologie' en 'bovenbouw' voorzagen daarin toch wel in behoorlijk ruime mate. Maar wat in wezen knelde, zou wel eens de in het marxistische model ingebouwde causaliteit kunnen zijn geweest, waarbij de onderbouw – ondanks allerlei slagen om de arm in allerlei soorten – in laatste instantie toch de bovenbouw bepaalde. Dat werkte ook door in de praktijk van het marxistisch georiënteerde historische onderzoek. Daar leidde het tot veel nadruk op economische en sociale fenomenen, en weinig nadruk op culturele en mentale.

In die situatie bood het concept 'mentaliteit' uitkomst. Het schiep een ruimte waarin aandacht mogelijk werd voor allerlei culturele en mentale fenomenen die voordien in de schaduw gebleven waren. Niet alleen onderzoekers met een marxistische achtergrond sprak dit aan. Ook niet-marxistische historici die genoeg hadden van het impliciete materialisme dat veel onderzoek van na de Tweede Wereldoorlog kenmerkte, haalden opgelucht adem.

De grote winst was dat alle mensen op wie het onderzoek zich richtte nu het recht toegekend kregen te denken en te voelen. De mentaliteitsgeschiedenis houdt zich bezig met 'gewone mensen', heb ik Ludo Milis eens horen zeggen. Men had het ook over 'geschiedenis met een menselijk gezicht'.¹³⁴ Dat democratische en dat menselijke zijn niet alleen wetenschappelijke, maar ook morele kwaliteiten van de mentaliteitsgeschiedenis.¹³⁵

Onderzoekers van marxistische signatuur die mentaliteitshistorisch onderzoek gingen doen, maar toch min of meer aan de tweedeling onderbouw-bovenbouw wilden vasthouden, liepen wel tegen enige theoretische problemen op. Moesten zij mentaliteiten onderbrengen in de bovenbouw? Moest er onderscheid gemaakt worden tussen ideologie en mentaliteit? En werden mentaliteiten, evenals andere bestanddelen van de bovenbouw, geacht onderhevig te zijn aan het krachtenspel van de onderbouw of kregen zij een zekere autonomie toegekend? Bracht het omhelzen van het mentaliteitshistorische perspectief misschien met zich mee dat men het begrippenpaar onder- en bovenbouw moest laten varen? Omdat veel Franse – en overigens ook Italiaanse en Engelse – mentaliteitshistorici een marxistische achtergrond hadden is er over deze vragen in de jaren zestig en zeventig veel nagedacht, gesproken en geschreven.

Ook Le Goff heeft zich met deze problematiek beziggehouden. We zagen al dat

134 Wie deze uitdrukking bedacht heeft weet ik niet. Ik heb hem Ludo Milis en Willem Frijhoff horen gebruiken. Voor later geborenen die dit misschien niet weten: 'geschiedenis met een menselijk gezicht' is een toespeling op 'socialisme met een menselijk gezicht'; Alexander Dubcek, de leider van de Praagse lente (1968) gebruikte deze term om de versie van het socialisme te karakteriseren die hij voorstond en het Stalinisme af te wijzen.

135 Dit ben ik me scherper gaan realiseren door een gesprek met Geert Souwer.

hij in 1977 in het woord vooraf bij *Pour un autre Moyen Âge* het marxisme een belangrijke bron van inspiratie noemde. Zijn meest expliciete uitspraak daarover staat in het autobiografische essay 'L'appétit de l'histoire' uit 1987. Daarin schrijft hij dat het marxisme een tijdlang een zekere invloed op hem heeft uitgeoefend, maar dat hij de tweedeling onderbouw-bovenbouw altijd heeft afgewezen. Positief vindt hij wel dat Marx interdisciplinair ingesteld was. Verder denkt hij nog steeds dat conflicten tussen sociale groepen, hoewel niet de enige motor van de geschiedenis, belangrijk zijn. Maar deze conflicten doen zich evenzeer – zo niet meer – voor op het niveau van de cultuur als op het materiële en politieke vlak.¹³⁶ Op dit soort 'culturele' conflicten heeft hij zich dan ook vooral gericht, zowel in zijn onderzoek naar de omgang met tijd en naar houdingen tegenover arbeid als in veel van zijn latere werk.

Afgezien van de zo even geciteerde passage rept hij bij mijn weten alleen terloops van het marxisme.¹³⁷ Soms vat hij 'mentaliteit' op als een deel van de bovenbouw dat meebeweegt met een veranderende onderbouw, bij voorbeeld in 'Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident médiéval'.¹³⁸ In zijn artikel over sociale categorieën bij Franciscus en diens biografen noemt hij de taal en de mentaliteit structuren die deel uitmaken van de bovenbouw en stelt dat deze zich wel of niet aanpassen aan veranderende maatschappelijke verhoudingen.¹³⁹ Hier kent hij dus meer autonomie toe aan bepaalde bestanddelen van de 'bovenbouw'. In 'Travail, techniques et artisans dans les systèmes de valeurs du haut Moyen Âge' schrijft hij over de pressie die uitgaat van de werkende mensen, 'waardoor de [op dat moment dominante] ideologie en mentaliteit onder druk komen te staan'.¹⁴⁰ Afgaand op dit citaat liggen ideologie en mentaliteit voor hem heel dicht bij elkaar, maar zijn ze niet identiek.

Al met al wijdt Le Goff geen uitgewerkte theoretische beschouwingen aan het marxisme. Hij doet uitspraken die een zekere theoretische oriëntatie verwoorden, meer niet. Zijn oriëntatie verschuift ook wel eens wat. Le Goff is, denk ik, te pragmatisch om veel energie aan deze materie te besteden en ik kan hem daarin geen ongelijk geven. Bovendien moet men de invloed die het marxisme op hem had nu ook weer niet overdrijven. 'De kennis van het marxisme bij de Franse historici van mijn generatie was beperkt', zei hij daarover.¹⁴¹ Het is misschien beter om van een marxistische inspiratie te spreken die ruimte laat voor andere invalshoeken. Hij is in dat opzicht verwant aan Engelse historici die, in meer of mindere mate, deel uitmaakten en -maken van de stroming die wel 'cultural Marxism' genoemd wordt en van de groep die het tijdschrift *Past and Present* droeg (ze vallen gedeeltelijk sa-

136 Le Goff, 'L'appétit de l'histoire', 220-221. De geciteerde passage luidt in het origineel: 'Et je continue de croire, sans en faire le moteur exclusif de l'histoire, à l'importance du conflit entre groupes sociaux tant et sinon plus au niveau culturel qu'au niveau matériel et politique'.

137 Er is in zijn werk wellicht meer over dit onderwerp te vinden. Ik noteerde alleen wat me opviel.

138 Zie hiervóór 73.

139 Le Goff, 'Le vocabulaire des catégories sociales' (1973), 96.

140 Le Goff, 'Travail, techniques et artisans' (1971), 125.

141 Persoonlijke mededeling.

men), mensen als Raymond Williams, Rodney Hilton, Keith Thomas, Edward Thompson en Eric Hobsbawm.

En dan die andere sterke kracht die zich op religieus, politiek en intellectueel gebied deed gelden, het christendom van de jaren vijftig, zestig en zeventig, hoe verhiel de prille mentaliteitsgeschiedenis zich daartoe? Van oudsher is de onderzoeksgemeenschap van de mediëvisten – daar beperk ik mij toe – in religieus opzicht gemengd samengesteld en bestaat zij (voornamelijk) uit katholieken, protestanten en atheïsten/agnostici. Onderzoek naar religie werd in het algemeen overgelaten aan christelijke onderzoekers. Door de opkomst van de mentaliteitsgeschiedenis verschoven de fronten. Onderzoek naar geloof werd nu ook bedreven door niet-gelovigen. Hierdoor kwamen de gezindten elkaar dus tegen op dat onderzoeksgebied.¹⁴² Dat dwong tot een hernieuwde dialoog tussen de verschillende godsdienstige bloedgroepen onder de mediëvisten, die ertoe leidde dat het onderzoeksobject in de geest van de mentaliteitsgeschiedenis verbreed werd: van ‘histoire de l’Église’ naar ‘histoire religieuse’.¹⁴³ Simons schrijft in zijn overzicht van de receptie van gedachtegoed van de Annales-historici in België en Nederland terecht dat het onderzoek naar de middeleeuwse religie in Nederland door de deconfessionalisering minder apologetisch werd, met als gevolg meer interesse voor niet-orthodoxe en niet-christelijke vormen van religie.¹⁴⁴ Ik denk dat dit tot op zekere hoogte ook voor andere West-Europese landen geldt. De tegenstelling tussen christelijke en niet-christelijke benaderingen van de middeleeuwse religieuze geschiedenis heeft veel van zijn scherpe kanten verloren.

Le Goff heeft in dit proces een vruchtbare tussenpositie ingenomen. Mogelijk had hij door zijn in religieus opzicht complexe herkomst al jong geleerd te leven in een heteroog milieueu en maakte dat hem geschikt om in de politiek en religieus sterk verdeelde Franse academische wereld van na de Tweede Wereldoorlog bruggen te slaan. Het zou interessant zijn als iemand die met het kerkelijke landschap in het Frankrijk van die tijd vertrouwd is nog eens de contacten zou onderzoeken die Le Goff met allerlei katholieke geleerden onderhield – en de bredere context, de contacten tussen de atheïsten/agnostici en de christenen onder de mentaliteits-historici. Ik volsta met een kleine ‘gevalstudie’: de betrekkingen tussen Le Goff en de theoloog en historicus van de theologie Marie-Dominique Chenu. Het verhaal daarover laat zien in wat voor complexe situatie – in religieus, politiek en intellectueel opzicht – de mensen verkeerden die in de jaren vijftig en zestig de mentaliteitsgeschiedenis op gang brachten.

Chenu was een van de voormannen van een vernieuwingsbeweging in de katholieke kerk die kort voor de Tweede Wereldoorlog op gang kwam. Hij hoorde tot een groep intellectuelen die twee met elkaar samenhangende vernieuwingen wilde doorvoeren, een theologische en een sociale. Wat de theologie betreft wilden deze mensen de verstarung doorbreken die opgetreden was door het verabsoluteren

142 Godsdienstige verschillen speelden mee in het debat over het concept volkscultuur. Zie de in noot 8 geciteerde literatuur.

143 Frijhoff, ‘Van «histoire de l’Église» naar «histoire religieuse»’.

144 Simons, ‘The Annales in the Low Countries’, 118.

van het werk van Thomas van Aquino en door de gedogmatiseerde interpretatie van dat werk.¹⁴⁵ Zij wezen erop dat de middeleeuwse theologische erfenis rijker en gevarieerder was dan hun traditionalistische tijdgenoten wilden weten. Chenu heeft die visie vormgegeven in zijn boek *La théologie au douzième siècle* (1957). Hij las het tijdschrift *Annales*, kende het gedachtegoed van de historici die daarin schreven en sloot daar in zijn werk bij aan.¹⁴⁶ Hij wist de geschiedenis van de theologie en de sociale geschiedenis met elkaar in verband te brengen.

Bovendien, en dat is het sociale aspect, werden Chenu en zijn geestverwanten gedreven door zorg om de toenemende ontkerstening van de Franse maatschappij, en vooral die van de arbeiders. Chenu was het eens met Marx' analyse van het industriële kapitalisme en hij vond net als Marx de omstandigheden waaronder het proletariaat leefde onaanvaardbaar, maar diens atheïsme wees hij af. Hij was van mening dat de kerk zich in het industriële tijdvak moest vernieuwen zoals zij dat ook gedaan had tijdens de commerciële revolutie van de twaalfde en dertiende eeuw. Daarom wilde hij komen tot een nieuwe christelijke sociale moraal, waarin de menselijke arbeid een centrale waarde zou zijn.¹⁴⁷ Chenu's opvattingen brachten hem enige malen in botsing met de Curie. Tijdens het Tweede Vaticaanse concilie (1962-1965) speelde hij een grote rol. Met de neergang van de vernieuwingsbeweging nam zijn invloed op de politiek van de kerk af; als geleerde bleef hij in aanzien.¹⁴⁸

Le Goff las werk van Chenu vanaf 1951 en had geregeld persoonlijk contact met hem in de jaren 1954-1957, dus in de periode waarin hij aan zijn eerste publicaties werkte. In *Les intellectuels au Moyen Âge* verwees hij verschillende keren naar Chenu's boek over de twaalfde-eeuwse theologie.¹⁴⁹ Van zijn kant citeerde Chenu in dat boek Le Goffs *Marchands et banquiers* met instemming.¹⁵⁰ Er is dus sprake geweest van kruisbestuiving. Le Goff, die op weg was naar een meer mentale benadering van het historische proces, en Chenu, die met zijn onderzoek naar de middeleeuwse theologie en zijn streven de kerk te vernieuwen het geloof richting maatschappij wilde stuwen, kwamen elkaar halverwege tegen en liepen een eindje met elkaar op.

Ik vermeldde al dat Goff in 1997 een stuk over Chenu schreef waarin hij diens in allerlei opzichten inspirerende invloed op zijn eigen werk memoreerde, waaronder Chenu's idee dat de theologie van de twaalfde en dertiende eeuw tot een herwaardering in positieve zin van de arbeid is gekomen.¹⁵¹ In de artikelen die Le

145 Ik dank Peter Raedts voor deze informatie over de theologische positie van Chenu en voor een stimulerende gedachtewisseling over het verband dat Chenu en zijn geestverwanten legden tussen theologische en sociale vernieuwing.

146 Le Goff, 'Le père Chenu' (1997), 372-373.

147 Chenu, *Pour une théologie du travail*. Over Marx en het marxisme aldaar 36, 40, 48, herhaaldelijk op 58-69, 82.

148 Zie voor meer informatie over Chenu de aan hem gewijde aflevering van de *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 81 (juli 1997), met daarin de bijdrage van Le Goff, 'Le père Chenu', en Cholvy, Hilaire e.a., *Histoire religieuse de la France contemporaine*, het personenregister i.v. Chenu. Op dit laatste werk attendeerde Peter Raedts mij.

149 Le Goff, *Les intellectuels*, 49, 57, 97.

150 Chenu, *La théologie au douzième siècle*, 241.

151 Le Goff, 'Le père Chenu', 376.

Goff aan deze omslag wijdde citeerde hij *La théologie au douzième siècle* en *Pour une théologie du travail* dan ook meer dan eens.¹⁵² Daarbij gaat het soms om de interpretatie van bepaalde theologische teksten, maar meestal om Chenu's visie op de transformatie van de middeleeuwse theologie in wisselwerking met de veranderende stedelijke maatschappij van die tijd.

Tot zover de verhouding van Le Goff tot enerzijds het marxisme en anderzijds het christendom.

Na deze uiteenzetting over invloeden van wetenschappelijke, politieke en religieuze aard op Le Goff keer ik nog eenmaal terug naar zijn werk. Heel karakteristiek daaraan is, daarop heb ik al enige malen gewezen, de consistentie door de tijd heen: zijn achtereenvolgende onderzoeken hangen nauw met elkaar samen. Le Goff heeft zelf die samenhang fraai beschreven in de slotpagina's van zijn artikel 'Métier et profession d'après les manuels de confesseurs'.¹⁵³

Nadat hij de grote transformatie van de kerkelijke opvattingen over arbeid in de twaalfde en dertiende eeuw geanalyseerd heeft concludeert hij als volgt. Er werden nu bijna geen beroepen meer uitgesloten; oude taboes vielen weg; dat is een van de thema's in zijn artikel 'Métiers licites et métiers illicites'. Vooral het taboe op geld verloor zijn kracht: hier grijpt Le Goff terug op wat hij daarover gezegd had in *Marchands et banquiers* en in *Les intellectuels*. Er ontstaat een nieuwe opvatting over arbeid. In plaats van dienst op grond van verplichtingen of omwille van de eer is arbeid nu koopwaar, een activiteit waarvoor geld gevraagd mag worden. En dan trekt hij een verbindingslijn met zijn onderzoek naar de omgang met de tijd. Ook de tijd mag nu 'verkocht' worden; rente vragen voor uitgeleend geld is toegestaan: zie daar een van de conclusies van 'Temps de l'Église et temps du marchand'.

Dit is, geabstraheerd tot enige grote lijnen, de essentie van Le Goffs opvatting over de transformatie van de opvattingen over arbeid, in samenhang gebracht met zijn visie op de veranderende houdingen ten opzichte van kooplieden en intellectuelen en met zijn visie op de veranderende houdingen tegenover de tijd.

Veel van de ideeën die Le Goff in zijn artikelen over de omgang met tijd en over houdingen tegenover arbeid zou uitwerken, duidde hij al aan in *Marchands et banquiers* en in *Les intellectuels*. Uit wat hij in deze boeken citeert, blijkt ook dat hij toen al heel wat van de middeleeuwse teksten gelezen had die hij daarna in zijn onderzoek naar tijd en arbeid en in *La civilisation de l'Occident médiéval* zou verwerken. Al in het midden van de jaren vijftig of nog eerder zal hij dus in een rudimentaire vorm het conglomeraat van ideeën en het instrumentarium met zich omgedragen hebben dat nodig was om die ideeën te realiseren.

In de loop van de jaren zestig begint hij, terwijl zijn onderzoek naar arbeid nog in volle gang is, aan een nieuw onderzoek, dat naar de verhouding tussen klerikale, aristocratische en volkscultuur. Hiermee zal hij, in een visie die sterk verwant is aan zijn zienswijze op de conflicten over tijd en arbeid in de middeleeuwse maat-

152 Ik noteerde: Le Goff, 'Métiers licites' (1963), 103; Idem, 'Métier et profession' (1964), 166, 169, 172, 174. Over aan Chenu ontleende ideeën in Le Goffs werk hiervóór 74, 77 en 85.

153 Le Goff, 'Métier et profession', 178-180.

schappij, conflicten aan het licht brengen op het niveau van de cultuur. Maar dat is een ander verhaal.

Bijlage: De discussie over de drie 'orden'

Zoals aangekondigd volgt hier een bespreking van de discussie over dat deel van Le Goffs oeuvre dat handelt over de ideologie der *tres ordines*.¹⁵⁴ Dit onderdeel van zijn onderzoek naar houdingen tegenover arbeid is, zoals gezegd, uitvoerig bediscussieerd, overigens vooral in Frankrijk, en heeft daardoor veel bekendheid gekregen. Ik bespreek de belangrijkste argumenten die in de discussie naar voren zijn gebracht, heroverweeg die en voeg zelf enige argumenten toe.

Ten eerste: de ideologie van de drie orden is voor ons mediëvisten aantrekkelijk omdat de vroegmiddeleeuwse maatschappij globaal gezien zo ingedeeld lijkt te zijn geweest: geestelijkheid, adel, boeren. Dit zou volgens Le Goff de eenvoudige weergave zijn van een eenvoudige maatschappij, die vervolgens afgelost werd door ingewikkelder weergaven van een ingewikkelder maatschappij. Ook niet-mediëvisten spreekt deze overzichtelijkheid aan. Alain de Botton acht in zijn ideeënrijke boek *Statusangst* de drie standen-ideologie typerend voor een statische, preïndustriële maatschappij.¹⁵⁵ Maar ideologieën worden altijd door bepaalde groepen gedragen. Daarom is het de vraag – of beter gezegd: de vraag moet worden gesteld – of deze ideologie wel door alle geledingen van de maatschappij aangehangen werd. Marcel David, de eerste die over deze materie schreef, wees er al op dat de ideologie van de drie standen van kerkelijke origine is en vroeg zich terecht af in welke mate deze leer door de leken geaccepteerd werd.¹⁵⁶

Ten tweede: als de hypothese over de Indo-europese oorsprong van de middeleeuwse leer der drie standen op juistheid zou berusten, zou deze ideologie een belangrijk prechristelijk ingrediënt van de vroegmiddeleeuwse politieke cultuur gevormd hebben. Dit gezichtspunt is door Le Goff terecht naar voren gebracht. Dat zou dan betrokken moeten worden in de discussie over de vraag hoe christelijk onze westerse Middeleeuwen waren. Maar hoe zeker is deze Indo-europese continuïteit?

De ooit veronderstelde Germaanse continuïteit in de Middeleeuwen is destijds fel bediscussieerd en heeft sindsdien een onzekere status. Hoeveel te meer moet dat dan niet gelden voor een Indo-europese continuïteit, die zich immers uitgestrekt zou hebben over een nog veel groter tijdsverloop? En als die continuïteit er al was, *wat* leefde er dan voort? Wás het wel een ideologie? Of was het alleen maar een formule waarbij in elke maatschappelijke en culturele constellatie weer iets anders gedacht en gevoeld werd? Of was het niet meer dan een cliché dat bij bepaalde gelegenheden van stal gehaald werd?

Hiermee zijn we terechtgekomen bij Le Goffs inspiratiebron, Dumézils theorie over de 'maatschappij der drie functies' (*société tripartite*). Dumézil heeft in tal

154 Hiervóór 76. Le Goffs publicaties hierover uit de jaren zestig heb ik weergegeven op 71-72.

155 De Botton, *Statusangst*, 77-80.

156 David, 'Les «laboratores»', 114.

van geschriften verkondigd dat de indeling in drieën al in de Indo-europese fase, die verondersteld wordt vooraf te gaan aan de splitsingen waaruit de afzonderlijke talen voortkwamen, bestaan zou hebben en dat zij sindsdien hoorde tot het erfgoed van veel volken die een taal van Indo-europese herkomst spraken.¹⁵⁷ Zijn theorie heeft inspirerend gewerkt, maar ook veel kritiek opgeroepen. Het resultaat is een labyrint waarin een niet-specialist zonder gids gegarandeerd verdwaalt. Ik vaar in deze daarom op adviezen van de taalkundige Ton Goeman.¹⁵⁸

Fundamentele kritiek op Dumézil is geformuleerd door de Indo-europeanist Gonda: de vermeldingen van de drie functies in de Sanskriet-teksten – en dat zijn kroongetuigen van Dumézil – zijn literair van aard; het zijn rethorische formules, geen beschrijvingen van een concrete sociale structuur.¹⁵⁹ Schmitt stelde in zijn artikel over de theorie van Dumézil in het *Reallexikon für germanische Altertumskunde* dat een Indo-europese driedeling alleen bestaan kan hebben als een systeem van drie *functies*, dat wil zeggen activiteiten van een bepaalde soort (in dit geval respectievelijk cultisch, militair en economisch) die door bepaalde mensen regelmatig verricht werden, en niet in de zin van drie *sociale lagen* die dan exclusief deze functies vervuld zouden hebben.¹⁶⁰

Bovendien ging Dumézil er vanuit dat het Sanskriet van alle Indo-europese talen het dichtst bij de hypothetische Indo-europese oertaal stond. Maar in het licht van nieuw onderzoek is dat niet meer zeker: Goeman en Hogerheijde noemen dit uitgangspunt van Dumézil een *parti pris* dat behoort tot 'de klassieke visie op de verwantschap van de Indo-europese talen'.¹⁶¹ Een andere visie daarop heeft tegenwoordig meer aanhang. Daarin worden aan het Germaans veel meer archaische trekken toegeschreven dan voordien en wordt het in de stamboom van Indo-europese talen dichterbij de Indo-europese oorsprongstaal gesitueerd, met als gevolg dat de betekenis van het Sanskriet en de in die taal geschreven teksten gerelativeerd wordt.¹⁶²

Ten derde: ook als het grootse Indo-europese bouwwerk van Dumézil c.s. over-

157 Een opsomming van Dumézils belangrijkste werken geeft Schmitt, 'Dumézilsche Dreifunktionentheorie', 280. De dateringen van de Indo-europese fase lopen sterk uiteen, van het zevende tot het derde millennium vóór het begin van onze jaartelling. Het vierde millennium lijkt een redelijk veilige aanname.

158 Wij waren langdurig collega's op het Meertens Instituut en wisselden nogal eens informatie uit. De hier geciteerde literatuur ontleen ik aan Goeman en Hogerheijde, *Tonnere, foudre, éclair*, 36 noot 49 en 37 noot 50. Voor deze publicatie onderzochten Goeman en (destijds) zijn collega Huib Hogerheijde de woorden voor 'bliksem' en 'donder' in alle Europese talen en dialecten. Dit dwong hen ertoe positie te kiezen ten opzichte van Dumézils theorie. Recent raadpleegde ik Ton Goeman opnieuw hierover. Voor het gebruik dat ik van deze informatie maakte ben ik natuurlijk zelf verantwoordelijk.

159 Gonda, *Triads in the Veda*. Mij viel op dat Gonda ook stelt dat de kosmische drietallen in de Veda veel frequenter voorkomen dan de sociale (aldaar 196). Ook Schmitt, 'Dumézilsche Dreifunktionentheorie', is van mening dat maar heel weinig driedelingen in de Sanskriet-teksten betrekking hebben op bepaalde sociale lagen.

160 Schmitt, 'Dumézilsche Dreifunktionentheorie'. Zo ook Schmid, 'Beiträge zur Diskussion', 224.

161 Goeman en Hogerheijde, *Tonnere, foudre, éclair*, 37 noot 50.

162 Beekes, *Comparative Indo-European linguistics*. Ik vraag mij af of dan niet aan het feit dat

eind zou blijven, levert het alleen *circumstantial evidence* voor daarvan afgeleide deelhypothesen die betrekking hebben op in tijd en ruimte beperkte gehelen zoals de West-Europese Middeleeuwen. In principe moet van elke deelhypothese het draagvermogen afzonderlijk beproefd worden. Als het bouwwerk de kritiek *niet* doorstaat, ligt de volle bewijslast in nog sterkere mate bij het vroegmiddeleeuwse dossier. En dat is klein.¹⁶³ Ik schat dat men, ook als men variaties meerekent die strikt genomen niet helemaal aan het sjabloon van de *tres ordines* beantwoorden, uitkomt op enkele tientallen teksten. De harde kern van het vroegmiddeleeuwse dossier bestaat maar uit zes teksten.

Daar komt bij dat het schema van de *tres ordines* niet de enige poging was om de vroegmiddeleeuwse sociale werkelijkheid in een ideologische vorm weer te geven. Oexle heeft een aantal formuleringen van andere classificaties bijeengebracht.¹⁶⁴

Ten vierde: Le Goff heeft zich herhaaldelijk beziggehouden met de ideologie van de *tres ordines*. Wat de waardering voor arbeid betreft – daartoe beperk ik me hier – gaat dat steeds over twee kwesties: over de vraag of met de term *laboratores* alle werkenden aangeduid werden of een elite daaruit, en over de vraag of uit het voorkomen van de werkenden als derde component in de drie standen-ideologie blijkt dat de waardering voor deze categorie was toegenomen.

Zowel in *La civilisation de l'Occident médiéval* als in het artikel 'Note sur société tripartite, idéologie monarchique et renouveau économique dans la Chrétienté du IX^e au XII^e siècle' (1968) ziet Le Goff de *laboratores* als een positief gewaardeerde agrarische elite. Merkwaardigerwijs stelt hij in 'Métier et profession d'après les manuels de confesseurs du Moyen Âge', dat in hetzelfde jaar (1964) als *La civilisation* verscheen, dat de *laboratores* in het drie standen-schema als een geminachte onderklasse worden gekenschetst, ondergeschikt aan de twee elites, de *oratores* en de *bellatores*.¹⁶⁵ Dit is een standpunt dat hij alleen maar hier inneemt¹⁶⁶ en nadien weer stilzwijgend verlaten lijkt te hebben. In 'Travail, techniques et artisans dans les systèmes de valeur du haut Moyen Âge' (1971) vermeldt Le Goff zowel zijn eigen interpretatie van de term *laboratores*, een elite onder de boeren, als die van Marcel David, alle boeren, en later ook de werkers in de steden.¹⁶⁷ Maar volgens hem wijst het voorkomen van de *laboratores* in dit schema hoe dan ook op een toenemend gewicht van de arbeidende mensen en op de toenemende druk die van hen uitging op 'de middeleeuwse ideologie en mentaliteit'.

In 1980 komt Le Goff nog eenmaal op dit onderwerp terug, ditmaal in reactie op het in 1978 verschenen boek *Les trois ordres* van Duby. In dat boek had Duby

bij de Germanen (en bij de volken die uit het Germaans voortgekomen talen spraken) trifunctionaliteit in sociale zin *niet* voorkwam (Schmitt, 'Dumézilsche Dreifunktionentheorie', 277) meer gewicht – tegen de theorie van Dumézil – moet worden toegekend.

163 Hierop attendeerde Bert Demyttenaere mij lang geleden al eens.

164 Oexle, 'Die funktionale Dreiteilung', 9-13, 34 noot 206.

165 Le Goff, 'Métier et profession', 166.

166 Misschien omdat hij zich in dat artikel concentreerde op het contrast tussen de vroege en de latere Middeleeuwen, waardoor de zienswijze die hijzelf in eerdere publicaties naar voren gebracht had – en die niet paste bij dit contrast – op dat moment even buiten zijn blikveld bleef?

167 Le Goff, 'Travail, techniques et artisans', 124-125.

sterk de nadruk gelegd op het hiërarchische karakter van deze ideologie. Wat de boeren betreft zou het er vooral om gaan hen hun onvermijdelijke onderwerping aan de twee elites in te scherpen.¹⁶⁸ Le Goff houdt staande dat er voor zijn 'elitair' en positieve interpretatie van de term *laboratores* meer steun in de teksten te vinden is dan Duby denkt.¹⁶⁹ Dat is mogelijk. Maar een feit blijft dat een van de kroongetuigen inzake de drie 'orden', Adalbero van Laon, de derde component als *servi*, horigen, aanduidt. Ik vraag me daarom af of het niet verstandiger is afstand te doen van het idee dat alle middeleeuwse teksten waarin sprake is van drie groepen of maatschappelijke functies steeds hetzelfde uitdrukken en – dat lijkt me daaruit te volgen – afstand te doen van het idee dat het hier om een samenhangende en lange tijd dominante ideologie zou gaan.

Summary

This historiographic essay on the early work of Jacques Le Goff was inspired by a need for a retrospective evaluation of the innovative trends in the science of history in the 1960s and 1970s. The rise of mentality history at the time is examined based on the work of one important researcher. In doing so, I would also like to contribute towards the continuation and further development of the mentality history research perspective.

After he completed his studies as a historian but in a period when he was still looking for a professional situation to suit his capacities, Le Goff was commissioned by publishers to write two concise synthetising books, *Marchands et banquiers du Moyen Âge* (1956) and *Les intellectuels au Moyen Âge* (1957). He refers to any number of themes in these books that he was to elaborate upon in greater detail in the 1960s and 1970s, such as how members of various social groups dealt with time and the changing conceptions of labour in the course of the Middle Ages. It is striking but certainly no coincidence that he made such ample use of literary texts as historical sources. After all, they are perfect instruments for studying the formation of images.

Le Goff went to work at the avant-gardist *Sixième section* of the *École pratique des hautes études en sciences sociales* in Paris in 1960. There he found an adventurous intellectual environment where he could flourish. In the following decade, he conducted pioneering research into attitudes to time and labour that he recounted in a series of brilliant articles. The contents of these articles is summarised and later work by Le Goff on these subjects and related studies by others are described. Le Goff's conclusions on the evolution of attitudes to labour are evaluated – a critical view of his ideas on the ideology of the *tres ordines* is given in an appendix – and suggestions are made for further research.

Le Goff's work in the 1950s, 1960s and early 1970s is addressed in the political, intellectual and academic landscape of those days, in particular as regards Marxist

168 Duby, *Les trois ordres*, *passim*, zie bijvoorbeeld 69-71 en 80-81.

169 Le Goff, 'Les trois fonctions' (1980), 1206.

and progressive Catholic ideas and research. I trace his sources of inspiration in various adjacent sciences.

Le Goff is characterized as a highly practical and inventive researcher who managed to efficiently gather numerous sources and find the exact words to interpret them. In a methodological sense, he worked experientially and intuitively.

In a rudimentary form, by the mid-fifties or even before then he probably already had the conglomerate of ideas he was to elaborate upon in the 1960s and the following years. By then he had also already read quite a few of the medieval texts he was to use in his later research. Underlying the often informal and sometimes associative and seemingly improvisational design of his publications, a number of extremely closely related studies can be viewed as **one big coherent project**, i.e. research into the cultural component in the antagonism between the various social layers in medieval society.

Geciteerde literatuur

N.B. Voor lezers die vertalingen in het Engels of Nederlands van het werk van Le Goff prefereren boven de Franse originelen zijn vertalingen, indien beschikbaar, steeds aangegeven achter de Franse titels.

- Adamska, Anna, 'The kingdom of Poland versus the Teutonic knights: oral traditions and literate behaviour of the later Middle Ages', in: Gerhard Jaritz en Michael Richter (eds.), *Oral history of the Middle Ages. The spoken word in context*, Medium aevum quotidianum 12 (Krems en Boedapest 2001) 67-77.
- Beekes, Robert S.P., *Comparative Indo-European linguistics. An introduction* (Amsterdam en Philadelphia 1995).
- Bloch, Marc, *La société féodale* (Parijs 1939-1940; 1968⁴).
- Bloch, Marc, *Pleidooi voor de geschiedenis, of Geschiedenis als ambacht* (Nijmegen 1989); oorspronkelijke Franse editie *Apologie de l'histoire ou métier d'historien*, Cahiers des Annales 3 (Parijs 1949).
- Blok, D.P., [Bespreking van] Jacques Le Goff, *La civilisation de l'Occident médiéval*, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 80 (1967) 449-450.
- Botton, Alain de, *Statusangst* (Amsterdam en Antwerpen 2004); oorspronkelijke Engelse editie: *Status anxiety* (Londen 2004).
- Bourdieu, Pierre, *Homo academicus* (Parijs 1984).
- Boureau, Alain, 'Intellectuals in the Middle Ages, 1957-95', in: Rubin (ed.), *The work of Jacques Le Goff and the challenges of medieval history*, 145-155.
- Bredero, A.H., 'Le Moyen Âge et le Purgatoire', *Revue d'histoire ecclésiastique* 78 (1983) 429-452.
- Burke, Peter, *The French historical revolution. The Annales school 1929-1989* (Cambridge 1990).
- Cantor, Norman F., *Inventing the Middle Ages. The lives, works, and ideas of the great medievalists of the twentieth century* (New York 1991).
- Chenu, M.-D., *Pour une théologie du travail* (Parijs 1955).
- Chenu, M.-D., *La théologie au douzième siècle* (Parijs 1957, 1976²).

- Cholvy, Gérard, Yves-Marie Hilaire e.a., *Histoire religieuse de la France contemporaine* 3, 1930-1988 (Toulouse 1988).
- David, M., 'Les «laboratoires» jusqu'au renouveau économique des XI^e-XII^e siècles', in: *Études de droit privé offertes à Pierre Petot* (Paris 1959) 107-119.
- Despy, G., [Bespreking van] Jacques Le Goff, *La civilisation de l'Occident médiéval*, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 47 (1969) 1001-1007.
- Dinzelbacher, Peter (ed.), *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen* (Stuttgart 1993).
- Duby, Georges, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme* ([Paris] 1978).
- Dunbabin, Jean, 'Jacques Le Goff and the intellectuals', in: Rubin (ed.), *The work of Jacques Le Goff and the challenges of medieval history*, 157-167.
- Duvignaud, Jean, 'Préface', in: Halbwachs, *La mémoire collective*, VII-XV.
- Ekkehard IV, *St. Galler Klostersgeschichte*, ed. en vert. H.F. Haefele, *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters* 10 (Darmstadt 1991³).
- Engen, John Van, 'The Christian Middle Ages as a historiographical problem', *American Historical Review* 91 (1986) 519-553.
- Eriksson, Ylva, Ludolf Kuchenbuch, e.a., *Arbeit im vorindustriellen Europa*, 1-6 (Hagen 1986: FernUniversität Hagen, Arbeitsbereich Ältere Geschichte).
- Franceschi, F., 'La mémoire des laboratoires à Florence au début du XV^e siècle', *Annales E.S.C.* 45 (1990) 1143-1168.
- Freedman, Paul, *Images of the medieval peasant* (Stanford 1999).
- Frijhoff, Willem, 'Van "histoire de l'Église" naar "histoire religieuse": de invloed van de "Annales"-groep op de ontwikkeling van de kerkgeschiedenis in Frankrijk en de perspectieven daarvan voor Nederland', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 61 (1981) 113-153.
- Ganshof, F.-L., *Qu'est-ce que la féodalité?* (Brussel 1957³).
- Geary, Patrick J., *Phantoms of remembrance. Memory and oblivion at the end of the first millennium* (Princeton 1994).
- Genicot, L., 'L'Occident du X^e au XII^e siècle', *Revue d'histoire ecclésiastique* 78 (1983) 397-429.
- Goeman, A.C.M., en H. Hogerheijde, *Tonnere, foudre, éclair. Cartes onomasiologiques et carte combinatoire. Commentaire XIII. [Cartes I.29-1.32; QI: 016, 14, 13]*, in: D. Brozovic e.a., *Atlas Linguarum Europae (ALE) Volume I – Commentaires, troisième fascicule* (Assen en Maastricht 1988) 3-78 en 137-140.
- Goerjewitsj zie Gurevich en Gurjewitsch
- Goetz, Hans-Werner, 'Mittelalter' [onderdeel van het hoofdstuk 'Zeit/Geschichte'], in: Dinzelbacher (ed.), *Europäische Mentalitätsgeschichte*, 640-649.
- Goetz, Hans-Werner, *Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung* (Darmstadt 1999).
- Gonda, J., *Triads in the Veda* (Amsterdam, Oxford, New York 1976: *Verhandelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Nieuwe reeks 73.1).
- Gurevich, A.J., 'Popular and scholarly medieval cultural traditions: notes in the margin of Jacques Le Goff's book', *Journal of medieval history* 9 (1983) 71-90.
- Gurevich, Aaron, 'Medieval culture and *mentalité* according to the new French historiography', in: Idem, *Historical anthropology of the Middle Ages* (Cambridge 1992) 21-49.
- Gurjewitsch, Aaron J., *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen* (Dresden 1978, hier geciteerd naar de editie München 1980; oorspronkelijke Russische editie *Kategorii sredneveko-vojkul'tury* (Moskou 1972); Engelse vertaling *Categories of medieval culture* (Londen 1985).

- Halbwachs, Maurice, 'La mémoire collective et le temps', *Cahiers internationaux de sociologie* 2 (1947) 3-31.
- Halbwachs, Maurice, *La mémoire collective* ([Parijs] 1950, 1968²).
- Hilton, Rodney, *Bond men made free. Medieval peasant movements and the English rising of 1381* (Londen 1973).
- Jong, Mayke de, 'Het vagevuur: een nieuwe visie op de overgang van statische naar dynamische middeleeuwen?', *Volkskundig Bulletin* 10 (1984) 126-139.
- Kuchenbuch, Ludolf, 'Zwischen Lupe und Fernblick. Berichtspunkte und Anfragen zur Mediävistik als historischer Anthropologie', in: H.-W. Goetz en J. Jarnut (eds.), *Mediävistik im 21. Jahrhundert. Stand und Perspektiven der internationalen und interdisziplinären Mittelalterforschung* (München 2003: *MittelalterStudien des Instituts zur Interdisziplinären Erforschung des Mittelalters und seines Nachwirkens*, Paderborn 1) 269-293.
- Künzel, Rudi, 'Een vurige draak in Menko's kroniek', *Volkskundig Bulletin* 5 (1979) 97-118.
- Künzel, Rudi, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groeps culturen in de Nederlanden, 7de-13de eeuw*, Memoria (Nijmegen 1997).
- Kula, Witold, *Miary i ludzie* (Warschau 1970). Franse vertaling: *Les mesures et les hommes* (Parijs 1984).
- Le Goff, J., 'Un étudiant tchèque à l'Université de Paris au XIV^e siècle', *Revue des études slaves* 24 (1948) 143-170.
- Le Goff, Jacques, 'Dépenses universitaires à Padoue au XV^e siècle' (1956), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 147-161. Engelse vertaling: 'Academic expenses at Padua in the fifteenth century', in: *Time, work, and culture*, 101-106.
- Le Goff, Jacques, *Marchands et banquiers du Moyen Âge* (Parijs 1956), hier geciteerd naar de achtste druk uit 1993.
- Le Goff, Jacques, *Les intellectuels au Moyen Âge* (Parijs 1957), hier geciteerd naar de editie Parijs 1972. Engelse vertaling: *Intellectuals in the Middle Ages* (Oxford 1993).
- Le Goff, Jacques, 'Au Moyen Âge: Temps de l'Église et temps du marchand' (1960), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 46-65. Engelse vertaling: 'Merchant's time and church's time in the Middle Ages', in: *Time, work, and culture*, 29-42.
- Le Goff, J., 'Une enquête sur le sel dans l'histoire', *Annales E.S.C.* 16 (1961) 959-961.
- Le Goff, Jacques, 'Le temps du travail dans la «crise» du XIV^e siècle: du temps médiéval au temps moderne' (1963), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 66-79. Engelse vertaling: 'Labor time in the "crisis" of the fourteenth century: from medieval time to modern time', in: *Time, work, and culture*, 43-52.
- Le Goff, Jacques, 'Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident médiéval' (1963), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 91-107. Engelse vertaling: 'Licit and illicit trades in the medieval West', in: *Time, work, and culture*, 58-70.
- Le Goff, Jacques, *La civilisation de l'Occident médiéval* (Parijs 1964). Nederlandse vertaling: Idem, *De cultuur van middeleeuws Europa* (Amsterdam 1987).
- Le Goff, Jacques, 'Métier et profession d'après les manuels de confesseurs du Moyen Âge' (1964), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 162-180. Engelse vertaling: 'Trades and professions as represented in medieval confessors' manuals', in: *Time, work, and culture*, 107-121.
- Le Goff, Jacques, 'Les universités et les pouvoirs publics au Moyen Âge et à la Renaissance' (1965), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 198-219. Engelse vertaling: 'The universities and the public authorities in the Middle Ages and the Renaissance' in: *Time, work, and culture*, 135-149.

- Le Goff, Jacques, 'Quelle conscience l'Université médiévale a-t-elle eue d'elle-même?' (1966), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 181-197. Engelse vertaling: 'How did the medieval university conceive of itself?', in: *Time, work, and culture*, 122-134.
- Le Goff, Jacques, 'Les paysans et le monde rural dans la littérature du haut Moyen Âge (V^e-VI^e siècles)' (1966), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 131-144. Engelse vertaling: 'Peasants and the rural world in the literature of the early Middle Ages (fifth and sixth centuries)', in: *Time, work, and culture*, 87-97.
- Le Goff, Jacques, 'Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne' (1967), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 223-235. Engelse vertaling: 'Clerical culture and folklore traditions in Merovingian civilization', in: *Time, work, and culture*, 153-158.
- Le Goff, Jacques, 'Note sur société tripartite, idéologie monarchique et renouveau économique dans la Chrétienté du IX^e au XII^e siècle' (1968), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 80-90. Engelse vertaling: 'A note on tripartite society, monarchical ideology, and economic renewal in ninth- to twelfth-century Christendom', in: *Time, work, and culture*, 53-57.
- Le Goff, Jacques, 'L'Occident médiéval et l'océan Indien: un horizon onirique' (1970), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 280-298. Engelse vertaling: 'The medieval West and the Indian Ocean: an oneiric horizon', in: *Time, work, and culture*, 189-200.
- Le Goff, Jacques, 'Culture ecclésiastique et culture folklorique au Moyen Âge. Saint Marcel de Paris et le dragon' (1970), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 236-279. Engelse vertaling: 'Ecclesiastical culture and folklore in the Middle Ages: saint Marcellus of Paris and the dragon', in: *Time, work, and culture*, 159-188.
- Le Goff, Jacques, 'Travail, techniques et artisans dans les systèmes de valeur du haut Moyen Âge (V^e-X^e siècle)' (1971), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 108-130. Engelse vertaling: 'Labor, techniques, and craftsmen in the value systems of the early Middle Ages (fifth to tenth centuries)', in: *Time, work, and culture*, 71-86.
- Le Goff, Jacques, 'Mélusine maternelle et défricheuse' (1971), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 307-331. Engelse vertaling: 'Melusina: mother and pioneer', in: *Time, work, and culture*, 205-222.
- Le Goff, Jacques, 'L'historien et l'homme quotidien' (1972), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 335-348. Engelse vertaling: 'The historian and the ordinary man', in: *Time, work, and culture*, 225-236.
- Le Goff, Jacques, 'Le vocabulaire des catégories sociales chez saint François d'Assise et chez ses biographes au XIII^e siècle', in: D. Roche (ed.), *Ordres et classes* (Parijs en Den Haag 1973) 93-123.
- Le Goff, Jacques, 'Le rituel symbolique de la vassalité' (1976), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 349-420. Engelse vertaling: 'The symbolic ritual of vassalage', in: *Time, work, and culture*, 237-287.
- Le Goff, Jacques, 'Préface' (1977), in: Idem, *Pour un autre Moyen Âge*, 7-15. Engelse vertaling: 'Preface', in: *Time, work, and culture*, VII-XVI.
- Le Goff, Jacques, *Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail et culture en Occident, 18 essais* ([Parijs] 1977). Engelse vertaling: Idem, *Time, work, and culture in the Middle Ages* (Chicago en Londen 1980).
- Le Goff, Jacques, 'L'apogée de la France urbaine médiévale, 1150-1330', in: Idem (ed.), *La ville en France au Moyen Âge: des Carolingiens à la Renaissance* ([Parijs] 1980, 1998²: *Histoire de la France urbaine* II) 189-405.
- Le Goff, Jacques, 'Les trois fonctions indo-européennes, l'historien et l'Europe féodale',

- Annales E.S.C.* 35 (1980) 1187-1215.
- Le Goff, Jacques, *La naissance du Purgatoire* ([Parijs] 1981). Engelse vertaling: Idem, *The birth of Purgatory* (Chicago 1984).
- Le Goff, Jacques, 'Le temps du Purgatoire (III^e – XIII^e siècle)' (1984), in: Idem, *L'Imaginaire médiéval*, 84-98. Engelse vertaling: 'The time of Purgatory (third to thirteenth century)', in: *The medieval imagination*, 67-77.
- Le Goff, Jacques, 'Le temps de l'*exemplum* (XIII^e siècle)' (1984), in: Idem, *L'Imaginaire médiéval*, 98-102. Engelse vertaling: 'The time of the *exemplum* (thirteenth century)', in: *The medieval imagination*, 78-80.
- Le Goff, Jacques, *L'Imaginaire médiéval. Essais* ([Parijs] 1985). Engelse vertaling: Idem, *The medieval imagination* (Chicago en Londen 1988, 1992²).
- Le Goff, Jacques, 'L'appétit de l'histoire', in: P. Nora (ed.), *Essais d'égo-histoire* ([Parijs] 1985) 173-239.
- Le Goff, Jacques, *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Âge* (Parijs 1986). Nederlandse vertaling: Idem, *De woekeraar en de hel* (Amsterdam 1987).
- Le Goff, Jacques, 'Passé/présent', in: Idem, *Histoire et mémoire* ([Parijs] 1988) 31-58. Oorspronkelijke Italiaanse editie: *Enciclopedia* 10 (Turijn 1980) 496-514.
- Le Goff, Jacques, 'Préface', in: Max Weber, *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme, suivi de Les sectes protestantes et l'esprit du capitalisme* (Parijs 1990) 7-24.
- Le Goff, Jacques, 'Witold Kula, historien des mesures', in: *Dziedzictwo Witolda Kuli* [De erfenis van Witold Kula] (Warschau 1990) 171-178.
- Le Goff, Jacques, 'Mittelalter' [onderdeel van het hoofdstuk 'Arbeit und Fest'], in: Dinzelbacher, (ed.), *Europäische Mentalitätsgeschichte*, 336-348.
- Le Goff, Jacques, *Saint Louis* ([Parijs] 1996).
- Le Goff, Jacques, en Marc Heurgon, *Une vie pour l'histoire* (Parijs 1996).
- Le Goff, Jacques, 'Le père Chenu et la société médiévale', *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 81 (1997) 371-380.
- Le Goff, Jacques, en Jean-Claude Schmitt (eds.), *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval* ([Parijs] 1999).
- Le Goff, Jacques, 'Temps' (1999), in: Le Goff en Schmitt (eds.), *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, 1113-1122.
- Le Goff, Jacques, 'Travail' (1999), in: Le Goff en Schmitt (eds.), *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, 1137-1149.
- Le Goff, Jacques, 'Ville' (1999), in: Le Goff en Schmitt (eds.), *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, 1183-1200.
- Le Goff, Jacques, *Saint François d'Assise* (Parijs 1999). Nederlandse vertaling: Idem, *Franciscus van Assisi* (Amsterdam 2001).
- Le Goff, Jacques, met medewerking van Jean-Maurice De Montremy, *À la recherche du Moyen Âge* (Parijs 2003).
- Linck, Eberhard, *Sozialer Wandel in klösterlichen Grundherrschaften des 11. bis 13. Jahrhunderts. Studien zu den familiae von Gembloux, Stablo-Malmedy und St. Trond*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 57 (Göttingen 1979).
- Martin, Hervé, *Mentalités médiévales, XI^e-XV^e siècle* (Parijs 1996).
- Mostert, Marco, 'What happened to literacy? Antecedents and consequences of the alleged 'second phase' in the development of Western literate mentality', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995) 323-335.
- Mostert, Marco, 'De historicus als menseneater. Een impressie van het werk van Jacques Le Goff', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 14 (2000) 22-27.

- Murray, Alexander, 'Time and money', in: Rubin (ed.), *The work of Jacques Le Goff and the challenges of medieval history*, 1-25.
- Niermeyer, J.F., 'En marge du nouveau Ducange', *Le Moyen Âge* 63 (1957) 329-360.
- Oexle, Otto Gerhard, 'Die funktionale Dreiteilung der "Gesellschaft" bei Adalbero von Laon. Deutungsschemata der sozialen Wirklichkeit im früheren Mittelalter', *Frühmittelalterliche Studien* 12 (1978) 1-54.
- Oexle, Otto Gerhard, 'Das Andere, die Unterschiede, das Ganze. Jacques Le Goffs Bild des europäischen Mittelalters', *Francia* 17 (1990) 141-158.
- Oexle, Otto Gerhard, 'Jacques Le Goff in Germany', in: Rubin (ed.), *The work of Jacques Le Goff and the challenges of medieval history*, 77-84.
- Raphael, Lutz, *Die Erben von Bloch und Febvre. "Annales"-Geschichtsschreibung und "nouvelle histoire" in Frankreich, 1945-1980* (Stuttgart 1994).
- Revel, Jacques en Jean-Claude Schmitt (eds.), *L'ogre-historien. Autour de Jacques Le Goff* ([Parijs] 1998).
- Ridder-Symoens, Hilde de (ed.), *A history of the university in Europe, I, The Middle Ages* (Cambridge 1992).
- Robertson, K. en M. Uebel (eds.), *The Middle Ages at work* (New York 2004).
- Rubin, Miri (ed.), *The work of Jacques Le Goff and the challenges of medieval history* (Woodbridge 1997).
- Sapori, A., *Le marchand italien au Moyen Âge* (Parijs 1952).
- Schmid, Wolfgang P., 'Beiträge zur Diskussion über den Begriff "Bauer"', in: Reinhard Wenskus e.a. (eds.), *Wort und Begriff "Bauer"*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge 89 (Göttingen 1975) 222-227.
- Schmitt, Jean-Claude, *Les revenants. Les vivants et les morts dans la société médiévale* ([Parijs] 1994).
- Schmitt, Jean-Claude, 'Religion, folklore, and society in the medieval West', in: Lester K. Little en Barbara H. Rosenwein (eds.), *Debating the Middle Ages. Issues and readings* (Oxford 1998) 376-387. Oorspronkelijke Italiaanse editie: Idem, *Religione, folklore e società nell'Occidente medievale* (Rome en Bari 1988) 1-27.
- Schmitt, Jean-Claude, 'Le séminaire', in: Revel en Schmitt (eds.), *L'ogre historien*, 17-32.
- Schmitt, Jean-Claude, 'Temps, folklore et politique au XII^e siècle. À propos de deux récits de Walter Map, *De nugis curialium* I, 9, et IV, 13', in: Idem, *Le corps, les rites, les rêves, le temps. Essais d'anthropologie médiévale* ([Parijs] 2001) 360-396.
- Schmitt, R., 'Dumézilsche Dreifunktionentheorie', in: Heinrich Beck e.a. (eds.), *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 6 (Berlijn en New York 1988) 276-280.
- Schulze-Irrlitz, Leonore, *Moderne Konturen historischer Anthropologie. Eine vergleichende Studie zu den Arbeiten von Jacques Le Goff und Aaron J. Gurjewitsch* (Frankfurt am Main enz. 1994).
- Schwinges, Rainer Christoph, 'Student education, student life', in: De Ridder-Symoens (ed.), *A history of the university in Europe, I, The Middle Ages*, 195-243.
- Simons, Walter, 'The Annales and medieval studies in the Low Countries', in: Rubin (ed.), *The work of Jacques Le Goff and the challenges of medieval history*, 99-122.
- Vergier, Jacques, 'Université', in: Le Goff en Schmitt (eds.), *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, 1166-1182.